

В. М. Якушик

ВСТУП до ПОЛІТОЛОГІЇ

Навчально-методичний посібник для вивчення
державознавчих тем курсу політології

2-ге видання, виправлене і доповнене

533.447

Наукова бібліотека
Національного університету
«Києво-Могилянська
академія»

Київ
Юрінком Інтер
2012

УДК 32-027.21(072)

ББК 66.0я7

Я499

Якушик В. М.

Вступ до політології : навчально-методичний посібник для вивчення
Я499 державознавчих тем курсу політології / В. М. Якушик. – 2-ге вид., випр. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2012. – 66 с.

ISBN 978-966-667-523-4.

У навчально-методичному посібнику розглянуто проблеми теорії типів і форм держави, політичних режимів. Цей посібник, крім загальноосвітніх цілей, має також на меті шляхом об'єктивного та неупередженого викладення наукових положень та історичних фактів сприяти подоланню наявної в українському суспільстві тенденції до «термінологічної неохайності» та запобігти спробам абсолютизувати як досвід вітчизняного державотворення й набутки вітчизняної політичної науки, так і політичну практику й науку будь-яких іноземних країн та певних течій політичної думки.

Посібник розрахований на студентів, аспірантів, фахівців і всіх, хто цікавиться проблематикою різноманіття сутності і зовнішніх форм прояву державних інституцій.

УДК 32-027.21(072)

ББК 66.0я7

ISBN 978-966-667-523-4

© В. М. Якушик, 2012

© Юрінком Інтер, 2012

Навчально-методичний посібник «Вступ до політології» присвячений висвітленню кількох основних загальнотеоретичних проблем, що розглядаються в рамках державознавчих тем нормативного курсу політології, який викладається в Національному університеті «Києво-Могилянська академія».

Свого часу проблеми типів та форм держави зазнали у вітчизняному державознавстві суттєвої догматизації й досі дуже часто трактуються в підручниках у досить спрощеному та однобічному вигляді. Чимало науковців після краху традиційної для вітчизняної суспільної науки типології держав, що базувалась на критеріях відповідності держав певному способу виробництва, зовсім відмовились від розкриття проблематики типів держав і зосереджують свою увагу при аналізі різноманітності сучасних держав лише на проблемах форм держави.

Традиційні для західної політології систематизації державних інститутів та класифікації держав аж ніяк не завжди враховують специфіку держав перехідного типу, до яких нині належить й Україна.

Нагально необхідним для вітчизняної політичної науки та політичної практики є внесення термінологічної та концептуальної ясності у поняття, які застосовуються у політичному житті, зокрема, в процесі державотворення в Україні. Цей посібник, крім загальноосвітніх цілей, також має на меті шляхом об'єктивного та неупередженого викладення наукових положень та історичних фактів сприяти подоланню наявної в українському суспільстві тенденції до «термінологічної неохайності» та запобігти спробам абсолютизувати як досвід вітчизняного державотворення й набутки вітчизняної політичної науки, так і політичну практику й науку будь-яких іноземних країн та певних течій політичної думки.

Навчально-методичний посібник «Вступ до політології» [1]¹ призначений для вивчення студентами державознавчих тем нормативного курсу «Політологія», а також відповідних тем спецкурсів з порівняльних політичних систем, політичних систем та державних інститутів країн конкретних регіонів світу, конституційного права, загальної теорії держави та права.

¹ Див. прикінцеві положення (стор. 61–64) з примітками до цього видання навчального посібника (2012 р.).

Глава І. ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТИПОЛОГІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ Й ДЕРЖАВИ

§ 1. Типології суспільного розвитку

При розгляді проблем типології суспільного розвитку в вітчизняній суспільній науці до недавнього часу домінував один теоретико-методологічний підхід – спрощений економічний детермінізм. В офіційній доктрині, що являла собою однобічну інтерпретацію марксизму, зі сфери серйозного наукового аналізу по суті вилучалась опрацьована засновниками марксизму проблематика азійського способу виробництва, регресивної соціальної еволюції, різних типів соціалізму і комунізму, специфіки формального та реального усупільнення засобів виробництва, їх простого одержавлення та дійсного оволодіння трудящих ними.

Представників аутентичного (класичного та інших варіантів непримітивованого) марксизму, інших концепцій економічного детермінізму (Дж. К. Гелбрейт, У. Росту), а також гегельянських та неогегельянських, традиційних християнських та низки схожих з ними доктрин можна зарахувати до прибічників прогресистських теорій історичного процесу. Прогресистський методологічний підхід характеризується, по-перше, тим, що в історії суспільства вбачає розвиток, тобто рух, який супроводжується істотними якісними змінами, а по друге, – оцінює цей розвиток (або його головні елементи) як позитивний, тобто прогресивний (на відміну від негативного, регресивного)².

Прогресистські теорії та протилежні їм з точки зору оцінки змісту розвитку суспільства регресистські доктрини (Ж.-Ж. Руссо, багато ідеологів сучасного екологічного руху) об'єднує прихильність до лінійної моделі історичного процесу. Їм протистойть інша методологічна позиція (Полібій, Плутарх) – циклічна модель, що пов'язана з поглядом на історію суспільства як на рух по замкненому колу або процес постійних коливань навколо певної вісі.

Низка доктрин поєднує в собі елементи як лінійної, так і циклічної інтерпретацій історичного процесу. Це притаманно, зокрема, теоріям, в основі яких лежать ті чи інші різновиди цивілізаційного підходу (Ф. Гребнер, Л. М. Гумильов, М. Я. Данилевський, Е. Мейер, Ф. В. Ніцше, Ф. Ратцель, А. Тойнбі, О. Шпенглер), пов'язаного з виявленням конкретного інваріанту (незмінного сутнісного компоненту), своєрідного «генетичного коду» локальних та регіональних цивілізацій (не обов'язково етносів) і аналізом циклів їх розвитку на загальному фоні еволюції світової цивілізації.

Для більш глибокого пізнання соціальної дійсності необхідно використовувати різноманітні теоретико-методологічні підходи, крізь призму яких по-

² Див.: Баталов Э. Я. В мире утопий. Пять диалогов об утопии, утопическом сознании и утопических экспериментах / Э. Я. Баталов. – М. : Политиздат, 1989. – С. 50–51.

різному може розглядатись складна й багатогранна реальність суспільно-історичного процесу.

Одним з найважливіших складників багатьох теоретичних підходів є розбудова певних типологій суспільства та його окремих компонентів – економіки, держави, права, моралі тощо. При цьому в рамках застосування техніки **типологізації** подумки виділяються певні спільні, сутнісно найважливіші ознаки одних локальних та регіональних спільнот і протиставляються розглядуваним як однопорядкові з ними, але у найголовнішому відмінні від них за змістом ознакам інших спільнот.

Двома головними методами типологізації є: 1) виявлення **історичних типів** досліджуваного об'єкту (або комплексу об'єктів) при розгляді кожного нового типу як такого, що генетично впливає з попереднього і водночас відіграє роль необхідної умови для розгортання внутрішнього потенціалу наступного типу; 2) розбудова концепції **ідеальних типів**, якій притаманне виділення різних, генетично не пов'язаних між собою типів. При цьому під терміном «ідеальний тип» розуміється не найкращий (тобто такий, що відповідає ціннісним установкам інтерпретатора) зразок, а будь-який мислимий об'єкт дослідження, ознаки якого вказуються «в чистому» (рафінованому) вигляді.

Стосовно аналізу різних суспільств перший напрям їх типологізації в світовій суспільній науці представлений теоріями змінюючих один одного: а) способів виробництва та відповідних їм суспільно-економічних формацій (К. Маркс, Ф. Енгельс); б) стадій економічного зростання або аналогічних їм етапів розвитку виробничих технологій (У. Ростоу, Д. Белл, З. Бжезинські). Різноманітні варіанти методологічного підходу, оснований на виділенні історичних типів суспільства, як правило, припускають не тільки введення теоретичних уявлень про якісно відмінні етапи розвитку суспільства та про існування в одні й ті самі історичні епохи різнотипних спільнот, але також і певних уявлень про ієрархію цих спільнот, які сприймаються, таким чином, не просто як різні, неоднакові, але й як такі, що відповідають більш високому або більш низькому рівню розвитку.

В основі того чи іншого ієрархічного підходу лежать певні ціннісні орієнтири дослідника, інтерпретатора, що містять, як правило, також і конкретні уявлення про найкращі або принаймні бажані моделі суспільного ладу, наприклад, про його відповідність потребам людей, положенням релігійного чи філософського вчення, що розглядається як втілення вищої істини, або завданням реалізації будь-якої самодостатньої етичної чи політичної ідеї.

Визнаючи релятивізм усіх ієрархічних теоретичних розбудов і неминучу обмеженість та однобічність будь-яких критеріїв прогресивності або регресивності (консервативності, реакційності), що застосовуються при аналізі суспільних явищ, водночас уявляється доцільним ввести як узагальнюючий показник прогресивності, консервативності або реакційності конкретних су-

спільних (в тому числі й політичних) сил прямі та побічні результати їхнього впливу на процеси еволюції – вдосконалення, збереження незмінними або погіршення (деградації): а) природного (фізичного або біологічного) середовища; б) господарського життя – продуктивних сил і виробничих (технічних і економічних) відносин в їх зв'язку з відносинами обміну, розподілу та споживання; в) культури (й, насамперед, гуманістичних цінностей); г) політичних інститутів; д) соціально-класових, міжетнічних та інших міжстратових, міжгрупових відносин у суспільстві (на локальному рівні, в регіоні країни, в країні, регіоні світу, в загальносвітових масштабах)³.

Метод розрізнення ідеальних типів суспільства представлений, зокрема, концепціями, що протиставляють: а) «західне» суспільство «східному»; б) «вільне» «невільному»; в) «відкрите» «закритому» тощо. При цьому кожен з виокремлених типів («ідеальних об'єктів») наділяється певним набором специфічних ознак, які розглядаються як однопорядкові тим ознакам, що властиві іншим типам.

Доцільним уявляється введення поняття «тип суспільного розвитку», під яким розуміють взяті в єдності ознаки, що характеризують специфіку принципів функціонування та особливості загальної спрямованості (стратегії) розвитку певних груп схожих у головних своїх рисах спільнот (соціумів). Спираючись на існуючі в світовій філософській думці ще з часів Сократа і Платона обґрунтування протилежності «чистих» ідеалів свободи та рівності, на ідеї «раннього» Маркса про три теоретичні форми комунізму, на методологію розбудови ідеальних типів М. Вебера, а також на наукові розробки проблем гуманізму А. Камо, Б. Рассела, М. Л. Родрігеса Кобоса, Ю. Хабермаса, С. Платонова, В. А. Аксьонова, В. Ф. Криворотова, С. Б. Чернишова та інших, можна запропонувати концепцію розрізнення трьох головних ідеальних типів суспільного розвитку:

1. Комуналістський (общинно-автократичний) тип, якому властиві: а) ставлення до людини як до засобу досягнення цілей суспільства в цілому й (або) локальних колективів (общин, корпорацій тощо), відсутність політично та юридично вільної особистості; б) істотне обмеження або повна відсутність приватної власності, заборона чи встановлення жорстких рамок для приватної підприємницької діяльності; в) підпорядкування суспільства державі (етатизм); г) монополія на знання, сувора регламентація розподілу соціальних ролей та місць в апараті управління суспільством; д) розв'язання суспільних конфліктів через використання авторитарних, автократичних засобів.

2. Ліберальний тип, що характеризується: а) пануванням індивідуалізму, наявності політично та юридично вільної особистості; б) переважанням в економіці приватної власності, свободою підприємницької діяльності грома-

³ Див.: Якушик В. М. Социал-реформизм в современном мире: идеология и политика / В. М. Якушик. – К. : Изд-во при Киев. ун-те, 1990. – С. 88.

дян; в) відносною автономією громадянського суспільства й держави, переважним захистом державою інтересів приватних власників; г) відсутністю формальної монополії на знання, свободою створення (виходячи з особистих здібностей та матеріальних можливостей кожного) нових місць у суспільній системі для здійснення індивідами активної соціальної діяльності; д) наявності механізмів компромісного розв'язання суспільних конфліктів.

3. Гуманістичний тип, який має такі ознаки: а) гармонійне поєднання інтересів індивіда та суспільства, орієнтація на збалансований розвиток особистості, ретельне врахування інтересів усіх соціальних верств і груп, потреб як нинішніх, так і майбутніх поколінь; б) реальний плюралізм форм власності, посилення тенденцій до поступового подолання приватної власності (тобто її усупільнення, а не одержавлення), широкі можливості для прояву господарської ініціативи індивідів та їх об'єднань; в) підконтрольність держави громадянському суспільству; г) відсутність монополії на знання, свобода вибору існуючих та створення нових місць у суспільній системі для здійснення індивідами активної соціальної діяльності; д) наявність дієвих механізмів компромісного розв'язання суспільних конфліктів.

Будь-яке сучасне або попереднє суспільство може розглядатись як таке, що постало на певній технологічній та інтелектуальній базі поєднання (у тій чи іншій пропорції) елементів зазначених трьох ідеальних типів суспільного розвитку, кожний з яких у концентрованому вигляді проявляє себе або в окремих аспектах життя суспільства в цілому (в наявності або відсутності конкретних специфічних процесів), або в існуванні окремих «згустків» соціальної матерії – якісно відмінних один від одного суспільних укладів. При цьому під укладом розуміється результат практичного втілення в тих чи інших соціальних структурах принципів певних ідеальних типів суспільного розвитку або специфічного поєднання елементів цих типів.

Такий теоретичний підхід дає підстави для висновку про те, що представлене різними моделями соціального устрою сучасне західне суспільство (сучасний капіталізм, якщо користуватися традиційною для вітчизняної суспільної науки термінологією) містить в собі елементи як ліберального, так і гуманістичного типу розвитку. Деякі з достатньо ефективно функціонуючих моделей постіндустріального (та «інформаційного») суспільства (Японія, Сінгапур, Кувейт) мають крім того певні компоненти, які вони успадкували від комуналістського типу розвитку.

Для моделей «реального соціалізму» («розвиненого соціалізму», «переходу до соціалізму» та «соціалістичної орієнтації»), що виникли у XX столітті, притаманне переважання елементів комуналістського типу соціального розвитку при наявності, як правило, елементів двох інших типів у різних їх співвідношеннях (залежно від специфіки конкретних моделей). Причому, найчастіше офіційні доктрини такого соціалізму фактично розглядають посилен-

ня рис комуналістського типу суспільного розвитку як найголовнішу ознаку соціального прогресу.

Відкидаючи одномірний розгляд проблем соціальної еволюції в штучних рамках дилеми: «капіталізм або соціалізм», необхідно враховувати, по-перше, що термін «соціалізм», як і будь-який інший політичний термін, може застосовуватись тими чи іншими теоретиками та політиками цілком довільно й наповнюватися будь-яким змістом. По-друге, особливо важливою уявляється концептуальна розробка міжнародною соціал-демократією проблематики різних типів соціалізму, яка перегукується з викладеною К. Марксом в «Економічно-філософських рукописах 1844 року» концепцією трьох теоретичних форм комунізму⁴.

Доцільно розрізняти два головні ідеальні типи соціалізму, який розуміють як програму обмеження майнового розшарування, суворого контролю за приватною власністю або недопущення її виникнення (відродження), а також як орієнтацію на штучно-технічний (централізовано плановий та регульований) розвиток, що протиставляється розвитку на засадах використання природних економічних законів:

1. Соціалізм, що являє собою втілення комуналістського типу соціального розвитку й протистоїть ліберальній стратегії. Це казарменний, грубо-зрівняльний, авторитарний та автократичний соціалізм. При такому розумінні цього терміну є достатньо підстав для того, щоб говорити про існування своєрідного стародавнього та середньовічного соціалізму в деяких країнах з азійським способом виробництва (користуючись термінологією К. Маркса й Ф. Енгельса), з відсутністю приватної власності та різкого майнового або іншого соціального розшарування серед абсолютної більшості населення (Л. Боден, Х. К. Маріатеґі, С. Платонов, Г. В. Плеханов) – у царстві Шумера й Аркада наприкінці III – на початку II тисячоліття до н. е., Птолемеївському Єгипті в III–I століттях до н. е., імперії інків Тауантінесуї в XII–XVI століттях н. е., у державі єзуїтів у Парагваї в 1610–1768 роках. До такого типу соціалізму належить також і «реальний соціалізм» XX століття, функціонуючий на індустріальній (та частково постіндустріальній) технологічній базі. Враховуючи різноманіття конкретних проявів моделей казарменого (автократичного) соціалізму, в рамках цього ідеального типу можуть бути виділені такі його історичні типи: а) стародавній; б) середньовічний; в) сучасний, а також специфічні цивілізаційні та національні різновиди в рамках кожного з історичних типів.

2. Соціалізм, який являє собою реалізацію стратегії гуманістичного типу розвитку на тому етапі перетворень, коли в суспільному житті домінуючим стає гуманістичний уклад, що діалектично протистоїть елементам ліберально-капіталістичного та комуналістського укладів.

⁴ Див.: Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року / К. Маркс, Ф. Енгельс // Твори. – Т. 42 – С. 112–114.

За сучасних умов, коли у зіткненні суперечливих соціальних процесів увіч вимальовується найважливіша тенденція розвитку – поступове формування єдиного й цивілізаційно різноманітного загальносвітового (планетарного) співтовариства, дуже важливо, щоб у світі були створені сприятливі умови для реалізації різних моделей суспільного розвитку (при максимально можливому вилученні з політичної практики антигуманних засобів і методів), щоб народи, а також регіональні та локальні колективи могли вільно обирати для себе власну систему соціальних пріоритетів. Політика різного роду гегемонізму та експансіонізму, як і колись, приховує в собі серйозні загрози для цивілізованого розвитку.

§ 2. Типи держави

Поняття «тип держави» в сучасній вітчизняній політологічній та юридичній літературі до недавнього часу розглядалось виключно в рамках формаційного підходу й звичайно визначалось як сукупність ознак держав, що відповідають однаковому економічному базису й мають схожу класову природу, тобто двома головними критеріями класифікації в цьому разі проголошувались характер економічного базису (спосіб виробництва) і соціальний суб'єкт здійснення державної влади. Тим самим, як правило, визначення типу (а точніше історичного типу) держави по суті ставилося у пряму залежність від типу суспільства⁵. Такий підхід є цілком допустимим і виконує певні пізнавальні функції. Проте ним не слід обмежуватись, бо на базі його застосування не може бути повною мірою розкрито чимало важливих сутнісних ознак цілої низки різновидів держав.

Фактично офіційна типологія держави, що панувала у вітчизняній суспільній науці (поділ держав на рабовласницькі, феодальні, буржуазні, соціалістичні, а також перехідні – держави соціалістичної та капіталістичної орієнтації), крім явної або прихованої претензії на виключне право вважатись науковою, відповідною об'єктивній істині, має низку інших недоліків: догматичне тлумачення історичного процесу; фактичний розгляд соціалізму як антикапіталізму та ототожнення цивілізованих і негуманних моделей соціалізму; вибір досить примітивних показників як головних реальних (а не фіктивно декларованих) критеріїв соціалістичності держави: а) ступеню відповідності суспільства стандартам зрілої моделі функціонуючого на індустріальній базі казарменого соціалізму і б) ступеню стабільності влади політичної партії (організації), яка керує процесом антикапіталістичних перетворень; обмежувальне трактування теорії багатокласовості суспільства; неспроможність втиснути

⁵ Див., наприклад: Сурилов А. В. Теория государства и права / А. В. Сурилов. – К.–О. : Выща школа, 1989. – С. 141–147; Рабинович П. М. Загальна теорія права та держави. Конспект лекцій / П. М. Рабинович. – Л. : ЛДУ, 1992. – С. 18–22.

у вузькій рамці звичних схем проблематику держав «змішаного типу» («третього шляху») розвитку тощо.

Історичні типи держави виділяються також при застосуванні інших методологічних підходів. Зокрема, методологія, що лежить в основі теорії стадій економічного зростання, дозволяє, виходячи з особливостей технологічного базису, розрізняти: а) традиціоналістські держави, які функціонують за умов аграрного (доіндустріального) суспільства; б) держави, що діють в умовах індустріального суспільства; в) постіндустріальні держави та держави, які існують у рамках «інформаційного суспільства».

Додержуючись найбільш поширеної періодизації всесвітньої історії, всі держави за критерієм їх віддаленості від нас у часі можна поділити на: а) стародавні; б) середньовічні; в) нового часу; г) новітнього часу (сучасні).

Як історичні типи нерідко розглядаються: а) нецивілізовані та б) цивілізовані держави. В явній або прихованій формі такий підхід (побудований на різних критеріях, частіше за все досить «розмитих», точно не зазначених) широко застосовується у сучасній вітчизняній та закордонній політичній науці й особливо у публіцистиці. При цьому зазначені типи держав можна вважати історичними типами в тому разі, якщо в теорії, що містить ці поняття, припускається існування закономірностей переходу від стану нецивілізованості (варварства) до цивілізованості. Якщо ж таке припущення відсутнє, то ми маємо справу з ідеальними типами.

Інтерпретуючи ідеї П. О. Сорокіна про флуктуацію типів культур у дусі визнання певної запрограмованості всесвітньої історії, можна на підставі критерію зумовленості політичних інститутів панівним типом культури виділити такі типи держави: а) з переважанням в їхній політиці чуттєвої культури (тобто безпосереднього чуттєвого сприйняття); б) з домінуванням ідеалізаційної культури (тобто раціонального мислення); в) з пануванням ідеалістичної культури (тобто інтуїтивного методу мислення). Така типологія може розглядатися й як перелік генетично не пов'язаних між собою ідеальних типів.

У світовій політологічній та юридичній літературі використовується безліч різних типологій, розбудованих на принципі виділення ідеальних типів держави. Серед них однією з перших була широко розповсюджена від стародавніх часів (Аристотель, Полібій) концепція «правильних» («істинних», «найкращих») і «неправильних» («перекручених», «найгірших») форм держави, в якій за критерій типологізації держав бралася їхня мета – служіння або загальному благу, або корисливим інтересам можновладців.

Дуже часто у сучасній політології (З. Бжезінські, М. Дюверже, М. Каетану, Дж. Кіркпатрік, Дж. Д. Макнівен, М. Соттомайор Кардіа, К. Фрідріх, Р. А. Хан та ін.) як головні типи (а не форми) держави розглядаються: а) демократичний та б) недемократичний (що зветься різними вченими по-різному).

Загалом же може бути запропонована практично необмежена кількість типологій держави, враховуючи, що для створення нової типології достатньо виділення принаймні однієї пари протилежних ознак держави, розглядуваних як го-

ловні, сутнісні. Решта ж характеристик держави виступатимуть як такі, що зумовлюють специфіку її форм або інших різновидів у рамках кожного з типів.

Застосування у пізнавальних та описових цілях різноманітних типологій держави, які не виключають одна одну, дуже продуктивне, бо кожна з них розкриває той чи інший аспект розглядуваного об'єкта. При цьому деякі типології можуть бути менш вдалимими, ніж інші, не стільки внаслідок вибору різних критеріїв, скільки через необґрунтований відхід від пов'язаної з цим вибором логіки міркувань або недостатню глибину проникнення у суть суспільних явищ при суто поверховому аналізі.

При створенні тієї чи іншої типології держави кожний дослідник виходить із конкретних пізнавальних або інших практичних цілей і залежно від цих цілей вибирає певний поділ держав на типи (а відтак на види, форми всередині кожного з типів), який рельєфно у дусі створеної концепції акцентує як загальні ознаки, так і специфіку розглядуваних об'єктів. Водночас лише комплексне використання різних типологій держави дає змогу найбільш повного врахування специфіки конкретних держав.

У своєму власному баченні можливих типологій держави автор цієї роботи, по-перше, виходить із загального розуміння держави як політико-територіальної організації верховної влади, яка спирається на спеціальний апарат і здатна робити свої веління обов'язковими для всього населення певної країни, а по-друге, сприймає широко розповсюджену у світовій політичній науці інтерпретацію держави як єдність трьох елементів: території, населення й влади. При цьому до головних ознак держави доцільно також включити й ідею державності у двох її аспектах: а) загальну ідею держави як особливої форми організації влади й б) специфічну ідею конкретної держави або групи держав (за приклад можуть бути взяті «американська мрія» або «радянська пролетарська ідея»).

Враховуючи викладене вище, можна дати таку, далеко не вичерпну, **класифікацію типологій держав**:

I. На підставі тих чи інших відмінностей у загальносистемних характеристиках держав (тобто в їхніх інституційно-процесуальних характеристиках як особливих систем, безвідносно до змісту процесів, що в них перебігають) можуть протиставлятися один одному такі типи держав: 1) стабільні та нестабільні; 2) сприятливі до соціальних новацій та несприятливі; 3) з пришвидшеним та з уповільненим темпом суспільного життя; 4) які діють у нормальній та у надзвичайній обстановці; 5) здатні зберігати цілісність та такі, що розпадаються; 6) молоді та такі, що мають давні традиції існування незалежної державності.

II. Беручи до уваги особливості природного та господарського середовища, в якому діють держави, можна запропонувати низку типологій, пов'язаних з розрізненням держав: 1) які перебувають у гармонії з природним навко-

лишнім середовищем та які завдають йому непоправної шкоди; 2) континентальних та острівних; 3) анклавних та таких, що мають вільний доступ до міжнародних комунікацій; 4) з ринковою економікою та з централізовано керованим неринковим господарством; 5) з великим, з середнім та з малим економічним потенціалом.

III. Врахування специфіки соціальної бази дає підстави для розрізнення таких типів держави: 1) поліетнічних та етнічно однорідних; 2) з політизованим та неполітизованим населенням; 3) з нормальною та з деформованою соціальною структурою; 4) з відсутністю панівних соціальних прошарків та з пануванням: а) певного класу; б) етнічної групи; в) каст; г) регіонального клану; д) осіб однієї статі [2]; е) вікової групи та ін.

IV. З урахуванням відмінностей в організації та функціонуванні влади можуть бути запропоновані такі типології: 1) держави неправові (у двох своїх різновидах: з режимом революційної законності або з режимом свавілля) та правові; 2) легітимні та нелегітимні; 3) бюрократизовані та небюрократизовані; 4) з корумпованим та з відносно чесним адміністративним апаратом; 5) з кваліфікованими та з некваліфікованими кадрами [3]; 6) з високим, з середнім та з низьким інтелектуальним рівнем поточної політики; 7) децентралізовані та централізовані; 8) які орієнтуються на конфронтаційну та на консенсусну модель розв'язання суспільних конфліктів; 9) які забезпечують переважно здійснення загальносоціальних функцій та які захищають здебільшого інтереси правлячої еліти; 10) здатні забезпечувати піднесення добробуту всіх головних прошарків населення та такі, що розоряють головну масу населення; 11) які гарантують незмінність типу суспільного розвитку (стабілізаційні) та такі, що забезпечують зміну типу суспільного розвитку (держави перехідного типу); 12) які забезпечують насамперед національні інтереси та які обстоюють передовсім інтереси іншодержавних сил; 13) які забезпечують відкритість країни зовнішньому світу та які підтримують її замкнутість; 14) миролюбні та агресивні.

V. Залежно від особливостей найважливішої загальної ідеї або доктрини, на якій базується функціонування держави, доцільно розрізняти такі типи держав: 1) світські, атеїстичні та релігійні; 2) націоналістичні та інтернаціоналістські; 3) які керуються месіанською ідеєю та які не мають такої; 4) які реалізують стратегію самостійного та стратегію залежного розвитку; 5) які здійснюють програму пришвидшеного розвитку та які орієнтуються на помірний розвиток. До цієї групи типологій належать і дві інші, що наводяться нижче.

Для розуміння природи як сучасних, так і попередніх політичних інститутів важливим є розмежування типів держави згідно з критерієм офіційного, тобто юридично закріпленого й (або) реалізованого на практиці тлума-

чення поняття «народ». При цьому слід розрізнявати держави: а) з ліберальним (у політичному, а не економічному розумінні) тлумаченням поняття «народ», тобто з включенням до його складу всіх громадян (підданих), котрі складають абсолютну більшість населення країни, й відсутністю офіційної дискримінації будь-яких соціальних груп; б) з надліберальним тлумаченням поняття «народ», яке передбачає надання практично однакових з громадянами (підданими), котрі складають абсолютну більшість населення, політичних прав іншим категоріям мешканців країни й (або) відносну легкість здобуття громадянства (підданства); в) з жорстким поділом населення на стани, які відрізняються за своїм правовим статусом, тобто з введенням дискримінаційних цензів щодо певних соціальних груп і, отже, виключенням значної частини постійних мешканців країни з числа повноправних (політично дієздатних) громадян (підданих).

Виходячи з оцінки ідеальних типів суспільного розвитку й з урахуванням того, що однією з найважливіших ознак держави є її здатність бути механізмом координації програм суспільного розвитку, можна ввести таку типологію держав: а) держави, які здійснюють стратегію ліберального розвитку, в двох головних історичних різновидах, що відрізняються насамперед особливостями технологічної бази, – античні (Стародавній Рим та Афіни) й капіталістичні (найбільш розвинені держави кінця XIX сторіччя, сучасні Парагвай, Перу); б) неокapіталістичні держави, які реалізують програму поєднання ліберального та гуманістичного типів розвитку (США, Німеччина, Швеція); в) неокapіталістичні держави, в стратегії розвитку яких поряд із базовими для неї ліберальними та гуманістичними компонентами наявні також і певні елементи комуналістського типу розвитку (Японія, Південна Корея, Тайвань, Кувейт); г) держави, які реалізують програму поєднання ліберального типу розвитку з комуналістським в його соціалістичному різновиді (сучасні КНР, В'єтнам, Лаос); д) держави, які здійснюють стратегію поєднання ліберального типу розвитку з комуналістським в його неосоціалістичному традиціоналістському різновиді (Іран, Індія); е) держави, які реалізують програму комуналістського типу суспільного розвитку в двох її головних варіантах – казармено-соціалістичному (КНДР, Куба) та традиціоналістському неосоціалістичному доіндустріальному (Бутан та низка малих острівних держав Океанії); є) держави, які здійснюють стратегію гуманістичного типу суспільного розвитку (це суто теоретичне поняття, таких держав ще немає).

У цій типології під **типом держави** розуміється характеристика державної влади з огляду на те, засобом реалізації якої реальної (а не просто декларованої) програми (стратегії) суспільного розвитку є ця державна влада. Такий підхід має певні переваги перед традиційним для вітчизняної політичної та юридичної науки підходом, який звичайно ставить тип держави у безпосередню залежність від типу суспільства, в якому вона функціонує. Адже у рамках одного й того самого типу суспільства (який оцінюється з точки зору панівного способу виробництва або будь-яких інших критеріїв) можуть існу-

вати докорінно відмінні одні від одних політичні структури. Крім того, один і той самий державний механізм – нерідко з тим самим, що й раніше, персональним складом не тільки пересічних функціонерів, але й вищого політичного керівництва – може проводити в життя цілковито відмінні політичні лінії, сприяти здійсненню діаметрально протилежних стратегій суспільного розвитку.

Узагальнююче визначення поняття типу держави, яке враховує наявність безлічі різних типологій, може бути подане так: це – взяті в єдності ознаки певної групи держав, виокремлювані на підставі тих чи інших критеріїв (або комплексу критеріїв) і розглядувані як головна, сутнісна характеристика цих держав, а також як однопорядкові з якісно відмінними від них ознаками інших груп держав, яким протиставляється зазначена група.

Водночас характеристики держав, розглядувані як неголовні (другорядні), використовуються як критерії виокремлення різновидів (видів) держав у межах кожного з типів. Розгляд логічного ланцюга «тип держави – її різновид» ґрунтується на філософській традиції виявлення зв'язку між сутністю та явищем, інтерпретації ж тих чи інших різновидів держави як конкретних форм держави (що відрізняються одна від одної за принципами організації та функціонування влади) є проявом сприйняття дослідником як одного із своїх головних методологічних інструментів категоріальної пари «зміст – форма».

Комплексне використання різноманітних методів типологізації суспільних явищ і процесів дає змогу глибше проникати у сутність різних моделей соціально-економічного та політичного устрою, у специфіку базових культурних норм конкретних регіональних і локальних цивілізацій, а також знаходити спільні риси й незмінну основу («генетичний код») у нібито цілковито несхожих і навіть зовсім протилежних одна одній системах та їхніх складниках.

§ 3. Типології правової держави

Практично в будь-який політичний термін представники різних течій політико-правової думки можуть вкладати різний (нерідко прямо протилежний) зміст. Теж саме стосується і терміну «правова держава», який у різних теоріях служить цілям обґрунтування багато в чому відмінних один від одного політичних та соціальних інститутів.

Виходячи з найбільш поширеної нині в юридичній та політичній науці типології політико-правових доктрин⁶, може бути запропонована така кла-

⁶ Див.: Shively W. P. Power and choice: An Introduction to Political Science. – N. Y.: McGraw-Hill Education, 1991. – P. 43–59; Антимарксистские идейно-политические течения и проблемы общественного развития. – М.: Наука, 1986; Білоус А. Багатопартійність в Україні: порівняльний огляд / А. Білоус // Сучасність. – 1992. – № 6. – С. 114–119; Якушик В. М. Государство переходного типа (вопросы теории) / В. М. Якушик. – К.: Лыбидь, 1991. – С. 174–176, 182–184.

сифікація концепцій правової держави й відповідних їм теоретичних і реально функціонуючих моделей політичного устрою:

1) **ліберально-демократичні**, які передбачають існування демократичної політичної системи й ринкового господарства при істотному втручанні держави в економічне життя суспільства;

2) **консервативно-демократичні**, яким властивий захист інститутів політичної демократії й ринкового господарства при обґрунтуванні необхідності збереження мінімальної ролі держави в регулюванні відносин соціально-економічного характеру;

3) **соціал-демократичні**, в своїй основі схожі з ліберально-демократичними, але такі, що передбачають ширший спектр соціально-економічних прав і свобод громадян, приділяють більше уваги проблемам розвитку безпосередньої демократії й висувають ідею соціалізму як альтернативу капіталізму;

4) **ліворадикальні** (революційно-комуністичні, ліво-соціалістичні, революційно-демократичні та ін.), які припускають збереження певних інститутів авторитарної та (або) автократичної влади у перехідний період, а також повністю або значною мірою заперечують цінність механізмів ринкового господарства;

5) **праворадикальні** (фашистські, нацистські та ін.), яким притаманний захист динамічної автократичної, тоталітарної влади як соціально-політичного ідеалу;

6) **традиціоналістські** (національно-консервативні, номенклатурно-консервативні та ін.), які забезпечують збереження стагнуючих, застійних інститутів недемократичної влади.

В основі такої класифікації лежать два головних критерії – якісні відмінності інститутів політичної та економічної влади. Проте чи є що-небудь (окрім самого лише загального терміну), що об'єднує всі різновиди теорій правової держави? Чи є інші типології держави, які можуть бути ефективним засобом опису й пізнання політико-правових інститутів? Для відповіді на ці запитання насамперед треба вказати головні загальні ідеї (принципи) будь-якої концепції правової держави.

Узагальнення положень різних теорій правової держави дає підстави для висновку, що такими ідеями (принципами) є: 1) недопущення державою анархії у суспільних відносинах і 2) виключення свавілля з боку держави й переважання в її діяльності методів нормативного регулювання суспільних відносин або ж (у разі надання цьому принципу явно обмежувального тлумачення у zdegradованих, звироднілих варіантах концепції правової держави) – обов'язкове оформлення державного свавілля у правову форму шляхом здійснення діяльності держави на базі чинних законів (джерел норм, що-мають з точки зору держави найвищу юридичну силу).

Враховуючи наявні відмінності у розумінні права та (або) механізму держави, здатного запобігати як всезагальній анархії, так і свавіллю влади,

можна вводити різні типології правової держави. При цьому доцільно застосовувати запропонований у попередньому параграфі плюралістичний (багатофокусний, багатовимірний) метод аналізу сутності й структури політико-правових інститутів.

Звичайно ж, досліджуючи проблематику правової держави й створюючи нові або аналізуючи вже наявні типології, не треба обмежуватися лише розрізненням правової та поліцейської (або правової та конституційної) держави як особливих типів держави. Важливе значення має створення типологій правових держав – позначених цим терміном різних теоретичних моделей та реально функціонуючих систем політико-правових інститутів.

Виходячи з марксистської концепції соціально-економічних формацій, іспанський юрист Е. Діас розрізняє такі історичні типи правової держави: 1) **ліберальна** (періоду класичного лібералізму); 2) **ліберально-соціальна**, що відповідає періоду неокapіталізму й інститутам «держави всезагального добробуту» («Welfare State»); 3) **демократична**, що забезпечує здійснення «західного шляху до демократії й соціалізму»⁷. Аналогічний теоретичний підхід використовують чимало юристів, політологів і політиків-практиків, які стоять на позиціях демократичного соціалізму.

Водночас аж ніяк не всі з-поміж прихильників демократичного соціалізму розглядають соціалізм як обов'язковий етап розвитку людського суспільства в цілому і кожної з локальних або регіональних цивілізацій. Отже, перелічені вище історичні типи фактично перетворюються на ідеальні («чисті») типи правової держави.

Португальський юрист-конституціоналіст М. Каетану, виокремлюючи дві головні моделі правової держави – **ліберальну** та **соціальну**, використовував щодо них поняття «історична форма». А поняття «ідеальний тип» він застосовував лише для характеристики правової держави в цілому, протиставляючи її такому ідеальному типу, як політико-адміністративна держава, «в якій право виступає як простий інструмент... використовуваний державою»⁸. Заслугує на увагу той факт, що М. Каетану вважає соціальну правову державу «змішаною формою, що включає у себе елементи й правової, й політико-адміністративної держави», бо соціальна держава, «розвиваючи неюридичні функції й часто використовуючи юридичні функції як інструмент здійснення неюридичних», «зближується з політико-адміністративною державою»⁹. (У М. Каетану, як і у багатьох інших західноєвропейських і північноамериканських юристів та політологів, терміни «форма» й «тип» держави фактично не розмежовуються).

Вчені-суспільствознавці й політики, котрі заперечують ідею соціалізму, як правило, не розглядають проблематику, яку соціалісти та соціал-демокра-

⁷ Див.: Díaz E. Estado de Derecho y sociedad democrática. – Madrid : Taurus, 1984. – P. 11–20.

⁸ Caetano M. Manual de Ciência Política e Direito Constitucional. – Coimbra : Livraria Almeida, 1983. – Tomo I. – P. 324–325.

⁹ Ibid. – P. 325–326.

ти включають у концепцію демократичної правової держави¹⁰. При цьому сучасні ліберали (на відміну від більшості неоконсерваторів, котрі нерідко іменують себе неолібералами, тому що в економічній сфері в основному стоять на позиціях класичної ліберальної теорії «держави – нічного сторожа») по суті оцінюють соціальну правову державу як найдосконалішу форму або найвищу стадію розвитку правової держави. Проте прихильники сучасних гуманістичних соціально-політичних теорій найчастіше акцентують історичну обмеженість існуючого нині за умов неокapіталізму типу технічної цивілізації й відповідної йому (такому типу) соціальної правової держави. При цьому, немовби кажучи словами російського поета й філософа Д. Л. Андрєєва, вони наголошують, що у майбутньому «проблеми техніки та економіки не будуть привертати до себе переважної уваги... й людська обдарованість буде зорієнтована на інше: на те, що диктуватиметься жагою знання, любов'ю до всього живого, потребою у найвищих формах творчості й закоханістю у красу»¹¹.

Зазначена вище проблематика історичних типів правової держави може бути розширена за рахунок екстраполяції у майбутнє тих чи інших уявлень про розвиток сучасних суспільств і про можливість виникнення нових типів цивілізації, побудованих на принципово інакших (у порівнянні з нинішніми та тими, що існували раніше) морально-етичних принципах і ціннісних орієнтирах суспільного розвитку, таких типів цивілізації, що будуть використовувати невідомі попередній практиці й можливо такі, що здаються нині утопічними, моделі організації й функціонування управлінських структур. Крім того, в цю проблематику може бути включеним й історичний досвід демократичних політичних систем античності (передусім Стародавніх Афін і Риму) та середньовіччя, деяких режимів «освіченого абсолютизму» та правління «освіченої аристократії» й низки інших моделей політико-правового устрою.

При цьому можна виокремити такі історичні типи правової держави, яка гарантує основні права та свободи повноправних громадян:

1. Рабовласницька правова держава, причому не тільки антична, але й рабовласницько-капіталістична, подібна до тієї, що існувала у південних штатах США до скасування там рабства після перемоги Півночі у громадянській війні. У такому разі критерієм виділення зазначеного типу (як і наступних) є не характер «економічного базису», а юридичний і фактичний статус головних соціальних верств і груп населення конкретної країни, наявність або відсутність серед них привілейованих страт і характер закріплюваних за ними привілеїв.

2. Дворянська правова держава, причому не обов'язково феодальна, бо, по-перше, феодальна держава може бути (подібно до середньовічного вільного міста) й не дворянською, а корпоративно-цеховою, а по-друге, дво-

¹⁰ Див., наприклад: Lucas Verdú P. Estado liberal de Derecho y Estado social de Derecho. – Salamanca : Acta Salmanticensia, 1955.

¹¹ Андрєєв Д. Л. Роза мира / Д. Л. Андрєєв. – М. : Товарищество «Клышников-Комаров и К^о», 1993. – С. 21.

рянство (нобілітет) буває не тільки феодалним, але й, наприклад, казармено-соціалістичним («номенклатура»).

Е. Діас вважає, що не можна говорити про існування «дворянської правової держави», тому що у середні віки «була відсутня достатня юридична інституціоналізація» взаємозв'язків між владою монарха та нобілітетом (дворянством)¹². Проте хоч якими слабкими (з точки зору сучасних ліберально-демократичних стандартів) не були б інституційні гарантії повноправного статусу певної частини мешканців більшості країн у період середньовіччя, все ж треба визнати, що такі гарантії де-не-де існували (наприклад, в Англії та Польщі), причому в Польщі гарантії прав шляхти були аж ніяк не менш реальними (хоча багато в чому цілковито інакшими), ніж механізми забезпечення прав і свобод громадян у сучасних демократичних країнах. Недоцільно всі головні компоненти сучасних моделей правової держави вважати обов'язковими складовими кожного з її історичних типів. Інакше, дотримуючись такої дослідницької установки, ми різко скорочуємо кількість виокремлюваних історичних типів (проте це також одна з цілком припустимих теоретичних позицій, що мають певну пізнавальну та описову цінність).

Рабовласницькі, дворянські й деякі інші різновиди правової держави (етнократичні з владою «обраної» етнічної групи, конфесіократичні та інші подібні до них) можна об'єднати поняттям **кастових і цензових квазіліберальних** (квазіліберальних з суто юридичної, але не обов'язково економічної точки зору) правових держав, які проголошують формально-юридичну рівність усіх дієздатних громадян, але за ознакою статі, раси, національності, каст, релігії, соціального походження, класової приналежності, рівня доходів, місця народження тощо виключають з активного політичного життя широкі верстви дорослого населення країни, тобто вводять (інституціоналізують) жорстко відокремлені один від одного стани, відмінні за юридичним статусом своїх членів. При цьому перехід з одного стану до іншого або взагалі неможливий, або дуже ускладнений.

3. Ліберальна правова держава – з повною формально-юридичною рівністю всіх дієздатних громадян і відсутністю явно вираженої юридичної дискримінації головних соціальних верств і груп дорослого населення країни.

4. Соціальна (тобто неокapіталістична ліберально-демократична) правова держава – що доповнює ознаки ліберальної правової держави забезпеченням певних гарантій добробуту для незаможних і соціально знедолених прошарків населення країни. Ця концепція зафіксована, зокрема, в Конституції ФРН 1948 року (стаття 28), де введений термін «демократична і соціальна правова держава»¹³, та в Конституції Іспанії 1978 року (стаття 1), в якій викорис-

¹² Див.: Díaz E. Estado de Derecho y sociedad democrática. – P. 25–26.

¹³ Див.: Конституции буржуазных государств: учеб. пособ. / сост. В. В. Маклаков. – М.: Юридическая литература, 1982. – С. 179.

тане поняття «соціальна і демократична правова держава»¹⁴, а також знайшла відображення (у вигляді формулювання «*демократична, соціальна, правова держава*») у статті 1 нині діючої Конституції України 1996 року¹⁵ [4].

5. **Демократична правова держава** (у наведеному вище тлумаченні низки теоретиків сучасної соціал-демократії романських країн), котру іноді інакше іменують соціалістичною – у формулюванні ідеологів лівого крила соціал-демократичного руху¹⁶, і яка розв'язує завдання сприяння поступовому «подоланню» капіталізму (неокапіталізму) і заміні його більш гуманним і соціально ефективним суспільством демократичного соціалізму, в якому забезпечується гідний рівень матеріального й духовного життя всіх верств суспільства й зводяться до мінімуму обмеження, накладувані об'єктивно існуючими відмінностями класового характеру. (Звичайно ж, цей різновид концепцій соціалістичної правової держави не варто ототожнювати з однойменними офіційними теоріями, що широко пропагувалися у 80-х роках у СРСР, НДР, Болгарії та деяких інших колишніх «соціалістичних» країнах). Концепція демократичної правової держави закріплена в Конституції Португалії 1976 року¹⁷, що пояснюється визначальним впливом політико-правової ідеології демократичного соціалізму на процес розробки й наступного перегляду цієї конституції¹⁸.

Треба враховувати, що у низці випадків ідея демократичної правової держави ототожнюється (сучасними лібералами) з концепцією соціальної (тобто неокапіталістичної) держави¹⁹. А одночасне використання термінів «демократична» і «соціальна» (у будь-якій їх послідовності) для характеристики правової держави у рамках її неокапіталістичних ліберальних інтерпретацій відрізняється від соціал-демократичних тлумачень демократичної правової держави насамперед обсягом змісту, вкладуваного у поняття «демократія». Зіставляючи ці два різні теоретичні підходи – ліберальний та соціал-демократичний (соціалістичний), Е. Діас наголошує, що «широке, інтегральне (соціалістичне) розуміння демократії... здатне надати глибшого й

¹⁴ Див.: Las Constituciones de España. – Madrid : Taurus, 1981. – P. 284.

¹⁵ Див.: Конституція України. Офіційне видання. – К. : Міністерство юстиції України, 2006. – С. 6; Конституція України // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

¹⁶ Див.: Uma via democrática original para o socialismo. – Lisboa : Partido Socialista, 1974. – P. 6; Dfaz E. Socialismo en España: El Partido y el Estado. – Madrid : Mezquita, 1982. – P. 203, 220, 222.

¹⁷ Див.: Constituição da República Portuguesa. – Lisboa: Imprensa Nacional Casa da Moeda, 1976. – P. 15; Constituição da República Portuguesa. Depois da primeira revisão constitucional / Verificação do texto e notas de Jorge Miranda e M. Vilhena Carvalho. – Lisboa: Rei dos Livros, 1982. – P. 7, 9–10, 235, 329.

¹⁸ Див.: Якушик В. М. Социал-реформистский вариант теории «правового государства» и практика современного португальского конституционализма / В. М. Якушик // Проблемы правоведения. – 1986. – Вып. 47. – С. 34–38.

¹⁹ Див.: Carvalho V. de Jesus Miranda. Para uma Constituição democrática-liberal. – Coimbra: Coimbra Editora, 1986. – P. 69–73; Sá Carneiro F. Uma Constituição para os anos 80. Contributo para um Projecto de Revisão. – Lisboa : Publicações Dom Quixote, 1979. – P. 21–23.

реальнішого сенсу з точки зору свободи й рівності... іншому, вужчому (ліберальному) розумінню демократії... яке обмежене майже виключно або у будь-якому разі переважно юридичними й політичними аспектами цієї проблеми»²⁰.

6. Гуманістична правова держава – яка реально забезпечує всебічний розвиток особистості й ретельне врахування інтересів усіх соціальних верств і груп населення, потреб як нинішніх, так і майбутніх поколінь.

У рамках цього теоретичного підходу, крім зазначених вище «чистих» типів, можуть бути виокремлені змішані й перехідні типи правової держави, яка гарантує основні права і свободи повноправних громадян. У розглядувану типологію не входять zdegradovanі (звироднілі) моделі правової держави, подібні до тих, що існували у нацистській Німеччині або за диктаторського режиму Піночета у Чилі за умов так званої «авторитарної демократії, що захищає й інтегрує»²¹, бо такі «правові держави» не виконують функцію забезпечення основних прав і свобод повноправних громадян, а переслідують інші (не пов'язані з реалізацією ідеї самоцінності особистості) цілі, такі, наприклад, як «відродити велич нації», «поновити цивілізацію» та ін.

Одна з головних класифікацій **доктрин правової держави** полягає в розмежуванні: 1) **формальних, позитивістських концепцій**, в котрих ідея правової держави зведена до ідеї «держави законності», «яка здійснює свої цілі за допомоги юридичних засобів», за умов, коли «цілі держави можуть змінюватися залежно від обраної політичної лінії», й 2) **матеріальних, природно-правових концепцій**, в яких «політична влада розглядається як спосіб реалізації й забезпечення природних особистих прав, що є джерелом будь-якого правопорядку»²².

Така досить чітка теоретична база дозволяє легко розрізнити такі типи (або різновиди) політико-правових інститутів, які реально існували в минулому, існують нині, а також можливі у майбутньому і які відповідають **формальній, позитивістській моделі правової держави**:

1. Антидемократичні по суті й по формі держави з суто формальним «режимом законності», який передбачає обов'язкове юридичне оформлення державного свавілля й суворе дотримання чинних антидемократичних юридичних норм. У рамках розглядуваної класифікації такі «правові» держави протиставляються антидемократичним «неправовим», які нігілістично ставляться до використання правової форми для надання загальнообов'язкової чинності своїм вольовим актам, а також усім видам держави, які нездатні забезпечити передбачуваність діяльності владних структур та (або) запобігати анархії в регулюванні суспільних відносин. До цього типу «правової» держави можна зарахувати: а) деякі праворадикальні режими, наприклад, нацистську Німеччину в межах території «власне Рейху», а не його «во-

²⁰ Díaz E. Socialismo en España: El Partido y el Estado. – P. 208.

²¹ Pinochet A. Discurso de Chacarillas // El Mercurio. – 1977. – 10–16 de Julio.

²² Див.: Caetano M. Manual de Ciência Política e Direito Constitucional. – Vol. 1. – P. 320–321, 323.

лодінь» й стосовно лише «представників арійської раси»; б) низку ліворадикальних революційних тоталітарних режимів, які зберігали значну частину притаманних європейській континентальній (або англосаксонській) правовій культурі традицій (насамперед юридичну техніку); в) консервативно-стабілізаційні антидемократичні режими – від традиціоналістських олігархічних режимів, добре відомих з політичної практики Латинської Америки, до застійних казармено-соціалістичних режимів, що існували до кінця 1980-х – початку 1990-х років у країнах Центральної та Південно-Східної Європи, а також у Північній Євразії.

2. Авторитарні, авторитарні режими, які гарантують достатньо широкі особисті й громадянські (нерідко також і соціально-економічні) права, але не запроваджують цілісної системи демократичних органів установчої та законодавчої влади. Прикладами у цьому разі можуть бути: а) низка режимів «освіченого абсолютизму» (сучасний Кувейт, певною мірою й давньоіндійська держава у пізній період царювання Ашоки з династії Маур'я); б) деякі революційні режими у країнах, що розвиваються, які здійснюють антитоталітарну, антиолігархічну, антиімперіалістичну, антиохлократичну стратегію, спрямовану на постійне розширення прав і свобод громадян і створення умов для здобуття країною гідного місця у світі.

Такі держави можуть бути охарактеризовані як авторитарні меритократії, тобто як влада «гідних» людей (мудрих, висококваліфікованих політиків, котрі мають необхідні знання, практичні навички управлінської діяльності й високі моральні якості), що наділені реальною довірою (хоча й далеко не завжди вираженою за допомоги голосування) й користуються повагою з боку своїх співгромадян.

3. Типові демократичні держави, які не можуть не включати у свій механізм формально-юридичний, позитивістський компонент «держави законності».

Найпоширеніші нині в країнах Західної Європи та в інших регіонах світу, що перебувають під їхнім переважним культурним впливом, описи систем політико-правових інститутів, відповідних **матеріальним, природно-правовим концепціям правової держави**, містять такі елементи:

1. «Панування закону», який являє собою «вираження загальної волі», й «законний характер діяльності державної адміністрації»²³. В іншому формулюванні цей елемент правової держави позначається як «принцип демократичної законності», який передбачає «формальне підпорядкування закону», «демократичний механізм вироблення закону» й «демократичний зміст закону»²⁴, а також «відсутність у влади дискреційних повноважень»²⁵ (тобто повноважень діяти, виходячи з власних уявлень про політичну доцільність).

²³ Díaz E. Estado de Derecho y sociedad democrática. – P. 31.

²⁴ Constituição da República Portuguesa 1976 (anotada) / V. Silva Lopes – s. l. : Editus, 1976. – P. 167.

²⁵ Fernandes V. G. III Congresso de Aveiro à última campanha eleitoral. – Lisboa : República, 1974. – P. 44–45.

2. Незалежність і «розподіл влад – законодавчої, виконавчої та судової»²⁶.

3. «Формально-юридичні гарантії та ефективна реалізація на практиці основних прав і свобод»²⁷.

4. Відповідальність (зокрема, й судова) державних органів і посадових осіб за свої дії»²⁸.

Найчастіше сучасні європейські юристи вказують також і деякі поодинокі характеристики правової держави, пов'язані з абсолютизацією та універсалізацією певних інститутів, звичних, традиційних для сучасної західноєвропейської цивілізації. Так, наприклад, у нібито узагальнюючі визначення правової держави (відповідні її матеріальним, природно-правовим тлумаченням) часто включають такі положення: 1) «законодавча влада... має формуватися на основі вільних виборів представників народу за умов багатопартійності»; 2) «виконавча влада має представляти собою більшість або – за коаліційного уряду – різні течії політичної думки»; 3) «судова влада має формуватися через проходження конкурсу на заміщення посади або навіть виборів суддів самими суддями із свого середовища, але в жодному разі не на основі рішення або ініціативи виконавчої влади»²⁹. Це – формулювання португальського соціаліста В. Г. Фернандеша, проте вони є типовими для значної кількості європейських і латиноамериканських юристів, політологів і політиків (соціал-демократів, лібералів, консерваторів та аполітичних прагматиків). Типовими є також твердження, що у правовій державі закони має видавати вищий представницький орган, а підзаконні акти органів виконавчої влади повинні видаватися на основі й на виконання законів³⁰.

За всіма цими та подібними до них теоретичними положеннями по суті, насамперед, стоїть декларування прихильності таким загальним принципам правової держави:

1. Пов'язаність держави чинним правом і заборона державним органам діяти всупереч існуючим правовим нормам.

2. Демократичний зміст чинних норм права, тобто закріплення в них широким прав і свобод громадян і демократичних механізмів здійснення влади.

3. Верховенство закону в системі джерел правових норм.

4. Демократичні процедури правотворчості (встановлення або санкціонування норм права).

5. Інституційні та нормативні гарантії ефективної реалізації демократичних прав і свобод громадян, а також ефективного функціонування державного меха-

²⁶ Díaz E. Estado de Derecho y sociedad democrática. – P. 31.

²⁷ Ibid.

²⁸ Див.: Caetano M. Manual de Ciência Política e Direito Constitucional. – Vol. 1. – P. 322.

²⁹ Див.: Fernandes V. G. Do III Congresso de Aveiro à última campanha eleitoral. – P. 44–45.

³⁰ Див.: Баглай М. Правовое государство: от идеи к практике / М. Баглай // Коммунист. – 1989. – № 6. – С. 43; Тихомиров Ю. А. Закон в социалистическом правовом государстве / Ю. А. Тихомиров // Социалистическое правовое государство. Проблемы и суждения. – М.: Изд-во ИГиП АН СССР, 1989. – С. 160–166.

нізму та усієї полігічної системи в цілому – недопущення анархії в суспільстві, відповідальність державних органів і посадових осіб за результати своєї діяльності, відповідальність усіх суб'єктів права за скоєні ними правопорушення, гарантії проти деспотичного переродження влади.

Й уже вторинними за своєю природою є конкретні організаційно-технічні схеми, які містять безліч різноманітних цивілізаційних і субцивілізаційних, регіональних і національних особливостей, а також суто ситуаційних (що мають тимчасовий, скороминучий політичний характер, не пов'язаний з глибокими культурно-історичними традиціями конкретного суспільства) відмінностей в інтерпретації практично кожного з перелічених принципів.

Узагальнюючи головні можливі групи типологій правової держави, слід відзначити лише деякі з інтерпретацій, що пов'язані з абсолютизацією та універсалізацією часткового (національного та регіонального) досвіду й дають, таким чином, підстави для виділення особливих моделей (або типів) правової держави.

I. Реальний або фіктивний характер пов'язаності держав (які визнаються правовими) чинним правом дозволяє умовно поділяти їх на вже зазначені вище: а) **«матеріальні» правові**, пов'язані не тільки законом, але власне й правом в його природно-правовому розумінні, тобто невід'ємними правами людини й правами народів, і б) **«формальні» правові**, пов'язані лише вимогою використання правової форми для надання обов'язкової чинності своїм вольовим актам.

II. Специфіка тлумачення демократичності змісту законів, що залежить від особливостей того чи іншого загального розуміння демократії³¹, є основою або для виділення різних історичних типів правових держав, або для розмежування двох головних їхніх ідеальних («чистих») типів: а) **держав, які максимальною мірою реалізують принцип юридичної рівності особистості**, та б) **аристократичних (станових, кастових, цензових та ін.) держав**, які підтримують жорсткий поділ суспільства на стани, представники яких різко відмінні за своїм юридичним статусом (обсягом прав, свобод та обов'язків).

III. Істотні відмінності у тлумаченні принципу верховенства закону й демократичності процедур правотворчості (передусім законотворчості) у тих чи інших країнах фактично свідчать про наявність таких типів правових держав як:

1. Правова держава, яка відповідає європоцентристським інтерпретаціям ідеї ієрархічності права, а точніше – її інтерпретаціям у дусі сучасної європейської континентальної сім'ї правових систем³². Цей теоретичний підхід характерний тим, що правовій державі обов'язково приписується існування й пріоритет (стосовно інших джерел права) закону, втіленого у формі нормативних актів, які мають вищу законодавчу силу і приймаються вищими представницьки-

³¹ Див. докладніше: Якушик В. М. Проблемы теории революционно-демократического государства / В. М. Якушик. – К. : УМК ВО, 1991. – С. 50–58, 160.

³² Див.: Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид. – М. : Прогресс, 1988. – С. 41–42, 49–149.

ми органами. Іноді при цьому слушно вводиться доповнення, яке вказує на те, що закони можуть ухвалюватися й шляхом всенародного голосування (референдуму).

Але ж у країнах, які належать до інших сімей правових систем, зовнішня форма вираження й структура джерел права може бути й не зовсім такою, й навіть докорінно відмінною від зразків, що стали звичними й традиційними для континентальної Європи з її специфічною, хоча багато в чому домінуючою у сучасному світі юридичною технікою. Невже всі інші моделі ієрархізації правових норм треба вважати притаманними лише неправовим державам? Можна діяти й так, або майже так, адже вибір методології й методики практично завжди лишається за дослідником, за інтерпретатором. Проте уявляється, що краще просто відмовитися від деяких абсолютизацій часткового (регіонального) досвіду.

2. Правова держава, в якій поряд із законами, які видаються вищим представницьким органом, вище місце в ієрархії джерел права належить також судовим прецедентам, створюваним передусім Конституційним та (або) Верховним Судом, правовим звичаям і (не виключено) законам, ухваленим (свого часу) вищим законодавчим органом, який не є за своєю природою представницьким, – це може бути, наприклад, монарх або особливий надзвичайний орган влади³³.

3. Правові держави з традиційними системами релігійного й звичаєвого права, в яких частина традиційних (релігійних і звичаєвих) норм стоїть в ієрархії правових норм вище законодавчих актів (навіть писаної конституції, якщо така є у наявності).

4. Правові держави (теоретично цілком можливі), в яких правове регулювання за допомоги індивідуальних (ненормативних) актів переважає над нормативним правовим регулюванням.

Слід відзначити, що практично у будь-якому з розглядуваних тут типів правової держави може існувати практика «делегованого законодавства», тобто видання нормативних актів, які мають вищу юридичну чинність, не вищим законодавчим органом, а будь-яким іншим інститутом влади, якому вищий законодавчий орган доручає такого роду діяльність. При цьому може вводитися вимога обов'язкового наступного санкціонування таких актів вищим законодавчим органом. У деяких випадках таке санкціонування може здійснюватися ще до видання відповідного акту.

Крім того, враховуючи специфіку принципу верховенства закону й характер процедур правотворчості, але вже на основі критерію наявності або відсутності єдиної правової системи в країні, розрізняють **правові держави**: а) з єдиною правовою системою, чинною на території всієї країни; б) з наявністю в різних регіонах країни своїх власних специфічних правових систем; в) з кількома специфічними правовими системами, які не мають (згідно із загальним

³³ Див.: Якушик В. М. Проблемы теории революционно-демократического государства / В. М. Якушик. – К. : УМК ВО, 1991. – С. 138, 145–146, 148–149.

правилом) особливої «регіональної прив'язки» всередині країни, а водночас діють на всій її території при поширенні кожною з цих правових систем своєї чинності на певні категорії громадян залежно від їхньої релігійної або етнічної приналежності.

IV. Виходячи з **особливостей державного механізму** (здатного запобігати як анархії в суспільстві, так і деспотичному переродженню влади), можна розрізняти такі ідеальні типи правової держави: а) **які використовують «класичну» систему розподілу й незалежності влад** (за зразком США або Франції); б) **які забезпечують безумовне верховенство парламенту над органами виконавчої влади** (Великобританія, Індія, Японія) з суто (або переважно) церемоніальною роллю глави держави; в) **які застосовують низку класичних схем розподілу влад, але при цьому дуже широко використовують** (у тому числі й у законотворчій діяльності) **процедури безпосередньої демократії** (Швейцарія); г) теоретично цілком можливі держави, **в яких і законодавча, і виконавча влада сконцентрована в руках одного органу, який реально підзвітний і підконтрольний народу** і достатньо часто зазнає офіційної, з безпосередніми юридичними наслідками, процедури визначення міри довіри йому й підтримки його поточної політики – тут одним з прикладів є модель квазімонархії, запропонована Ж.-Ж. Руссо³⁴.

Безперечно, що ця теоретична схема буде далеко не повною, якщо не брати до уваги наявності змішаних та перехідних типів.

Нині досить поширеним є уявлення про те, що участь політичних партій у формуванні органів законодавчої влади є неодмінною умовою існування правової держави. Наведений вище вислів В. Г. Фернандеша – один з проявів такої усталеної думки. Проте ми тут також стикаємося з універсалізацією одного з можливих (хоча й найбільш поширеного в сучасних політичних системах) методу. Ціла низка прикладів (бейлівік Гернсі, бейлівік Джерсі, острів Мен та ін.) свідчить про те, що й в країнах з демократичною політичною культурою та плюралістичним механізмом здійснення влади (тобто у «цивілізованих», як нині заведено говорити, країнах) можуть бути відсутніми традиції міжпартійної боротьби й навіть самі політичні партії. Аж ніяк не є чистою утопією й обґрунтована Ж.-Ж. Руссо концепція безпосередньої демократії, в якій не знаходиться місця для політичних партій.

Консенсуальна модель демократії (на відміну від конфронтаційної) здатна базуватись на переважній взаємодії не політичних партій, а професійних співтовариств і локальних колективів, а також окремих індивідів та організацій непартійного типу, що виражають їхні інтереси. У деяких суспільствах (у певному культурному середовищі й за конкретного збігу обставин) роль «класичних» політичних партій можуть відігравати профспілки та організації підприємців, різні угруповання всередині державного апарату, молодіжні об'єднання, а можливо також плеємінні, кланові та інші аналогічні їм за своєю природою структури.

³⁴ Див.: История политических учений / под ред. С. Ф. Кечекяна и Г. И. Федькина. – М. : Госюриздат, 1955. – С. 254–255.

Отже, доцільно розрізняти правові держави, що існують у суспільствах: а) з усталеною багатопартійною системою і б) з відсутністю традицій багатопартійності й самих політичних партій.

Враховуючи різноманітність діючих і можливих моделей забезпечення реальної незалежності суду за допомоги організаційно-технічних засобів (хоча, безумовно, не лише їх), для класифікації правових держав може бути обраний такий критерій, як специфіка **способу обрання або призначення суддів на свої посади**. На цій основі у рамках цього теоретичного підходу можуть бути виокремлені, зокрема, такі типи (або різновиди) **правової держави**: а) з системою довічного призначення суддів головою держави; б) з зайняттям суддями своїх посад після проходженні відповідного (проваджуваного суддівським корпусом) конкурсу на заміщення посади або в результаті безпосереднього обрання суддів самими суддями; в) з виборністю суддів безпосередньо громадянами або всіма дієздатними постійними мешканцями відповідного судового округу. Претендуючи на більшу повноту розглядуваної класифікації, дослідник повинен через урахування інших діючих або теоретичних моделей судочинства розширити перелік однопорядкових (тобто виокремлюваних на базі одного й того ж критерію) типів (різновидів) правової держави.

Слід відзначити, що відсутність у низці країн єдиної (точніше однамнітної) правової системи, яка поширює свою дію на всю територію та (або) на все населення країни, часто буває поєднана з відсутністю єдиної системи судочинства. Отже, така специфіка систем судочинства дає підстави для виділення кількох різних типів (або різновидів) правової держави за схемою, аналогічно використаній вище для розмежування типів правової держави, виходячи з критеріїв наявності або відсутності єдиної правової системи у країні.

Неабияку пізнавальну та описову роль відіграє розрізнення а) **стабільних** і б) **нестабільних правових держав** на основі врахування загального стану соціуму в цілому та (або) стану політичної системи, яка функціонує у ньому.

Крім того, істотне значення має чітке уявлення про те, що **правові держави, які діють а) за нормальних і б) за надзвичайних обставин**, можуть мати якісно відмінні одна від одної системні характеристики й, зокрема, специфічну (притаманну їм лише в цьому – нормальному або екстраординарному – стані) організаційну й функціональну структуру, а також різний конструктивний потенціал (стосовно конкретних умов часу й місця). Це дає підстави для введення відповідної типології правової держави, яка передбачає наявність двох її головних типів і безлічі різновидів у рамках кожного з них. Звичайно ж, зазначувані при цьому **критерії (ознаки) «нормальності» та «екстраординарності» ситуації** – політичної, економічної, екологічної, культурної та ін. (як в її національному, тобто стосовно конкретної країни, так і в міжнародному контексті) – можуть значною мірою варіювати за-

лежно від дослідницьких, просвітницьких (освітніх), пропагандистських та інших цілей творців таких типологій.

Різноманітність моделей (типів і різновидів) правової держави, багатовимірність і багатоаспектність її можливих класифікацій (типологій) і періодизацій розвитку мають з усією серйозністю братися до уваги теоретиками держави й права, вченими, котрі працюють в інших галузях державознавства, й політиками-практиками. Особливо ця вимога стосується представників молодих незалежних держав з відносно обмеженим історичним досвідом функціонування плюралістичної демократії й з недостатньо глибоко вкоріненою демократичною політичною культурою, представників країн, що стали на шлях самостійного вибору напряму свого розвитку й досі лише починають розв'язувати завдання розбудови реальних і надійних основ правової держави, здатної активно та ефективно сприяти забезпеченню прав людини й народів, не припускати анархії в суспільстві та деспотизму політичної, економічної та ідеологічної влади.

§ 1. Поняття форми правління. Автократії та полікратії

Поняття **«форма держави»** розкриває структуру державної влади, засоби і методи її здійснення. В це поняття у вітчизняній політологічній та юридичній літературі, як правило, включають, три основні компоненти: а) форму правління – горизонтальну структуру влади на її вищому рівні; б) форму державного устрою, яка характеризує вертикальну структуру влади, специфіку взаємовідносин між різними рівнями органів держави – центральним (загальнонаціональним, вищими), регіональним та місцевим (локальним); в) політичний (державний) режим – систему засобів і методів здійснення державної влади.

Іноді поняття «форма держави» і «форма правління» фактично ототожнюються³⁵, що звужує обсяг першої з цих наукових категорій.

Поняття **«форма правління»** розкриває специфіку різних держав з точки зору порядку утворення, складу, формально закріпленого та фактичного статусу вищих органів влади, характеру їх взаємних стосунків.

При цьому до вищих органів влади слід відносити не тільки голову держави, верховний представницький орган та уряд, але також і електорат (виборчий корпус). Нерідко виникає необхідність урахувати особливо важливе значення надзвичайного (конституційного чи неконституційного) органу влади. В деяких випадках при визначенні форми правління слід брати до уваги роль низки інших політичних інститутів, зокрема, вищих судових органів (наприклад, для такої форми правління як бейлівік, що існує на островах Гернсі й Джерсі, і в умовах якої функції офіційного представника голови держави – британського монарха – виконує голова судової влади – бейліф).

Традиційна і практично загальноновизнана у сучасному державознавстві класифікація форм правління на монархії та республіки, з подальшим поділом кожної з них на відповідні різновиди, є лише одним із можливих теоретичних підходів розгляду цієї проблеми. Однак найбільш суттєві особливості механізму держави рельєфно відображаються при застосуванні іншого підходу, який полягає у виявленні специфіки установчого процесу (тобто процесу формування основних органів держави), природи і статусу електорату і на цій підставі – у виявленні специфіки автократії та полікратії.

Автократії як специфічній формі правління властиві такі ознаки: а) коло осіб, які здійснюють установчу владу (формування вищих органів держави), вкрай обмежено; б) існує єдиний легальний центр реальної влади.

Слід зазначити, що автор цієї роботи відмовився від недосить продук-

³⁵ Див.: Ленин В. И. О государстве / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 39. – С. 74–77.

тивної, на його думку, концепції автократії лише як специфічного політичного (державного) режиму, якої він раніше дотримувався³⁶.

Полікратія – це форма правління, яка характеризується тим, що: а) всі дієздатні громадяни мають право брати участь у здійсненні установчої влади; б) існують конкуруючі, але у той же час тісно пов'язані між собою, центри реальної влади або влада базується головним чином на діяльності інститутів безпосередньої (прямої) демократії.

Серед автократій слід розрізняти: **одноособові – монархії та колективні – аристократії**. Щоправда, такий поділ досить умовний, оскільки практично будь-яка монархія передбачає існування певного прошарку аристократії – політичної й економічної еліти і, навпаки, в аристократичних державах, як правило, існують лідери, які концентрують у своїх руках широкі владні повноваження. Однак при розгляді принципів функціонування вищих органів держави це не дає підстав для спростування специфіки режиму особової влади й режиму колективного керівництва.

До числа **монархій** належать: 1) **немонархічні (неспадкові) режими особової влади** та 2) **абсолютні монархії**.

Серед різновидів **абсолютних монархій** можна виділити: 1) **деспотії**, яким властиво панування сваволі з боку монарха та позначених його довірою посадових осіб, широке застосування неправових методів державного управління, переважання або значна роль у ньому безпосередньо вольових індивідуальних актів; 2) **тиранії** – держави з узурпованою, тобто нелегітимною (з точки зору традиційних принципів) монархічною владою; 3) **режими освіченого (просвітнього) абсолютизму**, які надають підлеглим певні права і які, як правило, наголошують у державному врядуванні на методах правового регулювання. При цьому слід зазначити, що, по-перше, в даному випадку відомі ще за стародавніх часів державознавчі поняття вживаються в їх первісному значенні, а, по-друге, ці поняття характеризують не тільки і навіть не стільки власне форму правління, скільки політичний режим – систему засобів і методів здійснення влади.

Розглядаючи **аристократії**, необхідно розрізняти такі їх різновиди: 1) **теократії** – влада духовенства [5] (іноді й атеїстичні держави з офіційною ідеологією багато в чому нагадують цю форму правління³⁷); 2) **плутократії** – влада верхівки фінансової (економічної) еліти; 3) **тимократії** – влада привілейованих прошарків, які закріплюють за собою через високий майновий ценз виключне право на управління державою; 4) **меритократії** – влада «заслужених» людей, яка в одному з її варіантів передбачає посідання найважливіших посад у державі видатними воєначальниками і взагалі ветеранами війн, видатними

³⁶ Див.: Якушик В. М. Государство переходного типа (вопросы теории) / В. М. Якушик. – К. : Лыбидь, 1991. – С. 143–144.

³⁷ Див.: Sottomayor Cardia M. Socialismo sem dogma. – Lisboa: Publicações Europa-América, 1981. – P. 120.

діячами й іншими учасниками національно-визвольного руху, революцій тощо (без урахування рівня реальних знань і здатностіправлячих кіл ефективно здійснювати функції державного врядування), в іншому з її різновидів меритократія означає владу осіб, які володіють необхідними гуманітарними знаннями і відповідними їм уміннями, навичками, а також високими моральними якостями і на цій підставі користуються повагою і довірою у населення [6]; 5) **геронтократії** – влада осіб похилого віку [7]; 6) **партократії** – влада керівників і апарату певної партії, яка закріпила за собою привілейований стан у суспільстві; 7) **етнократії** – влада тієї чи іншої етнічної групи.

Подібні до етнократії риси мають **режими політичного панування окремого племені, клану, каст, земляцької групи**. Крім того, своєрідним різновидом аристократії є **режим обмеження політичних прав осіб певної статі, як правило, жінок** [8].

Слід враховувати, що вказані форми аристократії не є взаємовиключними. Досить часто вони в певному співвідношенні бувають властиві одній і тій самій державі й характеризують при цьому різні сторони конкретної автократії.

Серед **полікратій** можна виділити: 1) **обмежені монархії**; 2) **демократичні республіки з переважанням інститутів представницької демократії**; 3) **демократичні республіки з домінуванням інститутів безпосередньої демократії**.

§ 2. Проблеми розмежування форм правління на монархії та республіки

В підґрунті класифікацій форм правління на монархії та республіки можуть лежати **три основні теоретичні підходи**.

Перший з них полягає у **виділенні двох «чистих» форм на базі різних, фактично безпосередньо не зв'язаних між собою критеріїв**. Проявом такого підходу є визначення В. І. Леніним різних форм держави у його лекції «Про державу»: «Монархія – ... влада одного, республіка – ... відсутність будь-якої невиборної влади...»³⁸. Застосування такого підходу, фактично оснований на абсолютизації лексичного (*точніше етимологічного та семантичного*) тлумачення наукових термінів та їх первісного уживання у стародавні часи, не може бути ефективним для аналізу політичних реалій сучасності й ускладнює створення логічної, чіткої систематизації форм правління.

Другий можливий підхід до визначення понять «монархія» і «республіка» характеризується **виділенням (на базі застосування єдиних критеріїв) низки ознак двох протиставлюваних одна одній «чистих» («ідеальних») форм і розглядом конкретних різновидів існуючих форм правління як ре-**

³⁸ Ленин В. И. О государстве / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 39. – С. 74.

зультату специфічного поєднання у тому чи іншому співвідношенні монархічних і республіканських принципів організації вищої влади в державі. Такий підхід не використовується у цій роботі, але він може бути досить ефективним, якщо чіткою підставою для класифікації форм правління буде встановлення специфіки статусу голови держави, наприклад, по таким параметрам: а) його виборність або невиборність; б) обмеженість або необмеженість строку його повноважень; в) наявність або відсутність інституту юридичної відповідальності голови держави за свої дії.

Третій підхід полягає у **виявленні обов'язкових базових, незмінних ознак (інваріанту) будь-яких різновидів а) монархії, б) республіки** через відмову від включення до узагальнюючих визначень цих двох наукових понять тих ознак їх конкретних різновидів, які не є властивими хоча б одному з реально існуючих або можливих різновидів кожної з цих основних форм правління. В цій роботі автор намагається (в міру можливості) застосувати головні елементи такого підходу.

Радянській державознавчій літературі, як правило, було притаманним змішання методологічних принципів двох перших підходів. При цьому найчастіше вказувались такі ознаки монархії: 1) вищим органом влади в державі є одна особа; 2) монарх одержує владу в спадок (зазначалось, що можуть бути й винятки – обрання монарха)³⁹. Іноді ці дві ознаки доповнювались ще й третьою: монарх «формально вважається джерелом усієї державної влади»⁴⁰. Основними ознаками республіки називались колегіальність, виборність і періодична змінюваність складу вищих органів влади.

Деякі з наведених положень викликають суттєві заперечення. По-перше, ефективним критерієм розмежування монархій та республік є статус голови держави (статус у широкому розумінні слова, тобто з урахуванням норм, що регулюють процес зміни осіб на цій посаді), а не який-небудь певний порядок формування (виборність чи невиборність) і функціонування (колегіальність чи єдиноначальність у діяльності) вищих органів влади в цілому. Розгалужена система виборних вищих органів влади може існувати в монархії (зокрема, в парламентарній монархії), а в республіці такі органи іноді можуть бути зовсім відсутніми, наприклад, після революцій або державних переворотів.

Більше того, зустрічаються монархії, в яких кожний новий голова держави обирається спеціальним органом установчої влади. У таких державах немає інституту правлячої династії. У всіх типових (тобто невиборних) монар-

³⁹ Див.: Проблемы теории государства и права / под ред. С. С. Алексеева. – М. : Юридическая литература, 1979. – С. 71; Теория государства и права / отв. ред. А. И. Королев, Л. С. Явич. – Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1987. – С. 67; Теория государства и права / под ред. А. М. Васильева. – М. : Юридическая литература, 1977. – С. 59; Теория государства и права / под ред. Н. Г. Александрова. – М. : Юридическая литература, 1974. – С. 73.

⁴⁰ Государственное право буржуазных стран и стран, освободившихся от колониальной зависимости / под ред. И. П. Ильинского, М. А. Крутоголова. – М. : Юридическая литература, 1979. – С. 170.

хіях при надзвичайному стані, що пов'язаний з необхідністю вступу на престол нового монарха за відсутності законного спадкоємця, також виникає проблема обрання монарха (якщо не відбувається узурпації влади).

У деяких республіках голову держави не обирають, або завчасно відомо, хто із числа осіб, які входять до правлячої аристократії (або олігархії), по суті автоматично займе цю посаду в результаті установчого рішення колективного або індивідуального автократа.

По-друге, певна кількість осіб, які займають посаду голови держави, не є ознакою конкретної форми правління. Як у республіках, так і в монархіях може бути колективний голова держави: в республіках – президентська рада чи державна рада та інші аналогічні органи, в монархіях – регентська рада або водночас декілька монархів на престолі (наприклад, два царі у початковий період царювання Петра I у Росії, а також у Стародавній Спарті).

По-третє, формальне визнання джерелом влади або народу, або монарха теж не може нині вважатись підставою для розмежування форм правління, оскільки не тільки в республіках, але й в парламентарних монархіях, наприклад, у Швеції, Японії, Іспанії тощо), як правило, проголошується, що влада походить від народу⁴¹.

Слід також зазначити, що для монархії характерною є відсутність юридичної відповідальності монарха, інших членів правлячої династії (якщо така династія існує) за свої дії. Щоправда, і в деяких автократичних республіках не передбачено правової відповідальності голови держави за дії, які він чинить в період перебування на своїй посаді. Юридична відповідальність таких голів держав (монархів та автократів-президентів, або подібних до них керівників монархій і аристократій) можлива тільки після політичної революції або перевороту.

Найважливішою ознакою республіканської форми правління є відсутність легально закріпленого інституту правлячої династії. Причому, випадки переходу вищої влади в республіці від батька до сина, від чоловіка до жінки (удови), від одного брата до іншого тощо, які трапляються, аж ніяк не свідчать про появу інституту правлячої династії. Такого інституту не створює навіть завчасне законодавче затвердження сина президента офіційним правонаступником голови держави, бо подібний правовий акт є не нормативним, а індивідуальним.

У той же час є всі підстави говорити про існування в багатьох країнах неформальних (тобто юридично не закріплених) квазідинастичних кланових структур влади.

Було б неправильним вважати, що влада монарха обов'язково має довічний характер. Точніше говорити про відсутність обмеження строку повноважень монарха, адже він може зректися престолу й тим самим не посідати його довіч-

⁴¹ Див.: Конституція Швеції. – М. : Юридическая литература, 1981. – С. 20; Конституции буржуазных государств : учеб. пособ. / сост. В. В. Маклаков. – М. : Юридическая литература, 1982. – С. 248, 276.

но. При цьому також треба зважувати й на те, що в деяких республіках існує (або існував у минулому) інститут довічного президента або іншого (за своїм статусом і, зокрема, такого, що володіє іншим титулом) фактичного голови держави з необмеженим строком повноважень.

Дуже важливо визначити, який зміст вкладається в поняття «голова держави»: а) наявність того чи іншого формального титулу (як це за звичай робиться при розмежуванні монархій і республік) або б) факт реального зосередження вищої політичної влади в країні в руках конкретної особи чи декількох осіб (незалежно від вживаних титулів). Другий з цих підходів застосовується при розмежуванні форм правління на автократії та полікратії.

Реальним керівником держави може бути не тільки монарх або президент, але й голова уряду, лідер правлячої партії, головний ідеолог (наприклад, релігійний вождь), верховний суддя, керівник збройних сил тощо.

Визначаючи ознаки монархій і республік, слід брати до уваги специфіку кожної з цих форм правління в якісно відмінних одна від одної ситуаціях: а) при режимі нормального конституційного функціонування (зокрема, за умов автократії) та б) при режимі надзвичайного функціонування, за умов якого структура і повноваження вищих органів влади можуть або відповідати положенням конституції й спеціальному законодавству, що приймається заздалегідь на випадок певних обставин, або відверто порушувати ці норми й змінювати їх іншими правовими або безпосередньо вольовими актами.

За всякої форми правління у надзвичайних обставинах може виникати такий тимчасовий орган верховної влади, як «революційна рада» або «рада національного порятунку», що концентрує головні повноваження у сфері правління країною. Водночас в монархіях за відсутності монарха чи неможливості здійснення ним своїх функцій може, як уже зазначалось, запроваджуватись спеціальний інститут монархічної влади – регент або регентська рада.

Враховуючи вищесказане, виявляється можливим виділити такі головні ознаки монархії: а) постійний (а не тимчасовий) голова держави носить особливий титул і має деякі виключні (тобто такі, що розповсюджуються тільки на нього) особисті та громадянські права (в тому числі права на певні церемонії, ритуали та інші привілеї), що відрізняє особистий, а не тільки посадовий статус монарха від статусу всіх інших індивідів, які є повноправними суб'єктами права в цій державі (звичайно, аналогічні виключні права тією чи іншою мірою мають також члени сім'ї монарха); б) голова держави відповідно до діючого (внутрішньодержавного) права не може бути притягнутий до юридичної відповідальності; в) відсутні обмеження строків повноваження голови держави. Крім того, як правило (за винятком виборних монархій та деяких надзвичайних обставин), влада голови держави передається у спадок та існує інститут правлячої династії, яка має особливий правовий статус.

Республіку можна визначити як форму правління, за якої: а) відсутній інститут правлячої династії та, як правило (за винятком низки різновидів автократичних

республік), б) голова держави посідає у сфері особистих та громадянських прав звичайний статус громадянина, в) несе юридичну відповідальність за свої дії, г) має обмежений строк дії своїх повноважень (в усякому разі їх необхідно періодично підтверджувати, якщо не існує інституту довічного голови держави).

§ 3. Основні різновиди монархій

Як підстава для розмежування абсолютних і обмежених монархій у вітчизняній літературі звичайно вказувалась відсутність або наявність вищого представницького органу. І якщо систематизувати теоретичні міркування з приводу **обмежених монархій**, то вимальовується така їх традиційна класифікація: 1) **станово-представницька монархія**, в якій влада монарха обмежена станово-представницьким органом; 2) **конституційна монархія**, в якій конституцією закріплено існування представницького законодавчого органу – парламенту, що обирається на загальних виборах.

При цьому під **конституцією** в такому випадку слід розуміти не будь-який основний закон, що закріплює порядок утворення, структуру і повноваження органів влади, визначає права і обов'язки громадян (підданих) і який в тій чи іншій формі існує у будь-якій державі (навіть в абсолютних монархіях), а лише такий основний закон, що вводить правові (законодавчі) та інституційні обмеження свободи розсуду (тобто сваволі) монарха. Щоправда, подібне трактування призводить до появи деякої невизначеності у критеріях класифікації монархій, адже в багатьох станово-представницьких монархіях також діють правові та інституційні гарантії супроти сваволі монарха.

У свою чергу, **конституційні монархії**, як правило, поділяють на: 1) **дуалістичні**, які мають, два центри реальної влади в особі парламенту і монарха, та 2) **парламентарні**, в яких основні владні повноваження концентруються у руках парламенту.

Поняття «конституційна монархія» може вживатись і у значення держави, в якій повноваження монарха (не виключаючи його абсолютної влади, як, наприклад у Брунеї) і повноваження інших головних органів офіційно закріплені у нормативному акті (конституції), що має найвищу юридичну силу. При такому трактуванні **конституційна монархія** протиставляється монархії **традиціоналістській**, в якій розподіл владних повноважень між різними органами держави регулюється головним чином звичаями, традиціями, релігійними нормами, прецедентами, усними джентльменськими угодами, а не писаною конституцією.

Враховуючи, що влада монарха може бути обмежена не тільки представницьким органом, але й іншими політичними інститутами, доцільно розрізняти **обмежені монархії**, в яких реальні владні повноваження, що не здійснюються головою держави, зосереджені в руках незалежного від монарха: а) парламенту, б) голови уряду, в) керівництва (керівника) збройних сил, г) духовного вождя

чи зборів найбільш впливових представників пануючої релігійної громади (офіційної церкви), д) спеціального надзвичайного органу влади (революційної ради, ради національного порятунку тощо).

Використання іншого критерію – обсягу реальних повноважень голови держави – надає можливість запропонувати таку **класифікацію монархій**:

- **абсолютні монархії**, в яких (як, наприклад, у Саудівській Аравії, Омані, Катарі) практично відсутні органи політичної влади, незалежні від установчої та адміністративної влади голови держави (винятком є деякі органи релігійної, тобто ідеологічної влади);

- **монархії з переважанням владних повноважень голови держави** над повноваженнями будь-яких інших незалежних від нього органів влади (такі риси властиві, зокрема, Свазіленду і Королівству Тонга);

- **дуалістичні монархії** з владними повноваженнями голови держави та незалежних від нього політичних інститутів, що приблизно врівноважуються (така форма правління у наш час існує в Марокко та Йорданії);

- **монархії з відносно вузьким обсягом реальних повноважень голови держави** та цілковитим переважанням у державному управлінні ролі незалежних від монарха органів влади, наприклад, парламенту, військової хунти, революційної ради тощо (разом із тим голова держави може зберігати, наприклад, у сучасній Великобританії, досить широкі «сплячі», тобто такі, що не використовуються, але в той же час формально й не скасовані, владні повноваження);

- **монархії з чисто номінальною роллю голови держави**, якого позбавлено реальних повноважень у сфері державного управління і який зберігає лише церемоніальні функції та роль символу національної єдності (такий статус імператора Японії за Конституцією 1947 року).

Необхідно взяти до уваги специфіку монархій: а) з монархом, який вступив на престол; б) з монархом, який приступив до виконання своїх обов'язків, але якого ще офіційно не короновано; в) з монархом, який вступив на престол, але є недієздатним (малолітнім, хворим, полоненим тощо); г) з відсутністю монарха та офіційного спадкоємця престолу (в ситуації, коли немає правлячої династії, або коли виникла неврегульованість у законодавчому порядку процедур успадкування за обставин, що змінились).

В останніх двох випадках, як правило, створюється тимчасовий надзвичайний орган влади – регентська рада або призначається регент.

Слід розрізняти монархії: а) з власною правлячою династією; б) з відсутньою власною правлячою династією і визнанням як голови держави (що успадковує свою посаду або обирається) правлячого монарха іншої країни (за умов існування особистої унії).

При цьому другий варіант має декілька різновидів, що пов'язані з практичним здійсненням функцій голови держави або самим монархом безпосередньо, або через своїх офіційних представників, якими можуть виступати: а) ге-

нерал-губернатор (лейтенант-губернатор тощо); б) голова церкви чи інший релігійний лідер; в) голова судової влади; г) вождь племені; д) місцевий монарх (іноді поруч із ним є ще й генерал-губернатор), який знаходиться у васальній залежності від цього монарха тощо.

Монархії також класифікують на: 1) **теократичні**, в яких посада голови держави автоматично переходить до вищого ієрарха офіційної церкви, до вищої духовної особи, яка має особливий сан (лідера релігійної громади) [9], та 2) **нетеократичні**, в яких принцип успадкування влади безпосередньо не пов'язаний з фактом виконання майбутнім головою держави будь-яких функцій по керівництву релігійною громадою. При цьому слід маги на увазі, що не всі нетеократичні монархії можуть бути визнані світськими, оскільки в багатьох із них існує офіційна державна релігія, а, крім того, самого монарха досить часто визнають головою офіційної церкви (релігійної громади).

У складній, а точніше в децентралізованій (не унітарній) державі монархічна форма правління може існувати: а) на всій території держави і на всіх рівнях влади (у центрі та регіонах); б) у центрі та в частині регіонів, у той час, коли в інших регіонах діють республіканські інститути влади; в) в усіх чи окремих складових частинах такої держави, але не в центрі, де існують республіканські центри влади.

Монархічна форма правління, безумовно, означає відхід у деяких моментах від демократичних принципів організації влади, бо за неї, по-перше, принцип юридичної рівності не є універсальним, оскільки монарх та його сім'я мають деякі виключні особисті, громадянські та політичні права і привілеї; по-друге, обмежено рамки дії виборчого права, яке безпосередньо не впливає на голову держави. І навіть при процедурі вибору монарха, яка іноді має місце, як правило, існує явний відхід від демократичних принципів у сфері активного і пасивного виборчого права.

§ 4. Найважливіші різновиди республік

Розглядаючи республіканську форму правління, необхідно зазначити, що найбільш поширеною у науковій та учбовій літературі є класифікація республік на **президентські** та **парламентські**. В основі цього поділу лежать такі ознаки: а) як обирається голова держави – на загальних виборах чи парламентом; б) хто формує уряд – президент чи лідер фракції, яка має більшість місць у парламенті; в) кому підзвітний уряд – президенту чи парламенту.

Разом із цим подібна класифікація не завжди дає змогу належним чином розкрити специфіку деяких різновидів республік. По-перше, тих, де за певних причин відсутні виборні вищі органи держави, а реальні владні повноваження зосереджено в руках того чи іншого надзвичайного органу влади; по-друге, тих, які прийнято називати «змішаними», тобто таких, що поєднують риси президентської та парламентської форм.

Значно більше враховуються особливості таких держав при розрізненні: 1) **парламентарно-централізованих республік**, у яких «верховенство в державному механізмі належить вищому представницькому органу, який обирається верховним представництвом, а уряд несе відповідальність перед обома органами»⁴²; 2) **централізовано-дуалістичних республік**, де «головою держави є одноосібний президент, вищим представницьким органом – ... парламент..., а органом виконавчої влади – рада міністрів, що діє під керівництвом президента»⁴³; 3) **моністичних республік**, в яких «основні повноваження голови держави, законодавчої установи і вищого органу державного управління міцно поєднані, та часто суміщаються у єдиному органі»⁴⁴.

Враховуючи недостатню повноту визначення другої з указаної трьох форм правління, слід зазначити, що є два головних варіанти республік з президентом, якого обирають на загальних виборах: а) це держави з взаємоврівноважуючими повноваженнями президента і парламента (такі республіки можна назвати **дуалістичними**) та б) держави з надзвичайно широкими повноваженнями президента, з властивою йому за суттю майже неконтрольованою владою, з фактичним правом президента «протиставляти себе всім іншим державним органам і громадським організаціям»⁴⁵, подібні республіки з достатньою на те підставою іноді іменують «**суперпрезидентськими**»⁴⁶.

Крім того, використовуючи таку класифікацію, слід брати до уваги існування «чистої» форми парламентської республіки з одноособовим президентом, який виконує головним чином лише церемоніальні функції. В принципі, для характеристики республіки як парламентської конкретна процедура обрання президента може і не мати особливого значення. Виходячи із критеріїв вкрай обмеженого обсягу владних повноважень голови держави, парламентською може бути названа і республіка, в якій президента, котрий в основному здійснює церемоніальні функції, обирають на загальних виборах.

Кожна із зазначених вище республіканських форм правління має свої різновиди. Є також і перехідні форми, такі, де зберігаються (або засновуються) надзвичайні органи влади, але вже створено (або не скасовано) найважливіші елементи конституційної представницької системи⁴⁷.

⁴² Государство социалистической ориентации. – М. : Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1975. – С. 116.

⁴³ Там же. – С. 119.

⁴⁴ Там же. – С. 123.

⁴⁵ Современное буржуазное государственное право: Критические очерки. – М. : Наука, 1987. – Т. 2 : Основные институты. – С. 117.

⁴⁶ Див.: Там же. – С. 112–129.

⁴⁷ Див.: Португалия: Конституция и законодательные акты. – М. : Прогресс, 1979. – С. 120, 123, 126–134, 149–150; Конституция Демократической Республики Мадагаскар. – М. : Юридическая литература, 1980. – С. 29–41, 45–48; Constitución Política de la República de Panamá / Edición preparada por R. E. Fabrega. – s. l. : Ediciones Librería Cultural Panameña, 1978. – P. 90–91.

Серед великої кількості **змішаних** (тобто і не президентських, і не парламентських) республіканських форм правління залежно від характеру «змішання» ознак «чистих» форм слід розрізняти дві групи: а) ефективно діючі дуалістичні моделі із чіткою структурою державних органів та зрозумілим і дієвим розмежуванням компетенції цих органів (при активній участі фракції, яка має більшість місць у представницькому органі влади, у формуванні уряду), а також б) форми правління з безладним нагромадженням (по суті хаотичним, безсистемним поєднанням) ознак (структур і процедур), притаманних різним системам організації вищих органів держави, що свідчить не про існування специфічної ефективної моделі, а про низький рівень професіоналізму і політико-правової культури установчої та законодавчої влади.

Виходячи із особливостей механізмів політичної демократії, які використовуються при формуванні вищих органів державної влади (тобто в установчому процесі), можна розрізняти держави: а) з **максимальними обмеженнями сфери дії інститутів політичної демократії**; б) з **переважанням інститутів представницької демократії**; в) з **домінуванням інститутів безпосередньої (прямої) демократії**.

Цей же критерій – роль і специфіка механізмів політичної демократії, вживаний не тільки до установчого процесу, але й до сфери розподілу повноважень між різними органами державної влади (тобто до розподілу влади), дозволяє розмежувати **автократичні та полікратичні республіки**. (Визначення понять «автократія» та «полікратія» було наведено вище).

У рамках як автократичної, так і полікратичної республіканської форми правління слід розрізняти республіки а) з **індивідуальним** та б) з **колективним (колегіальним) головою держави**.

Іноді для характеристики держав вживається термін «**теократична республіка**». При цьому можуть братися до уваги різні аспекти форми і сутності держави. Якщо така оцінка дається, виходячи із факту існування офіційної державної релігії, то це – характеристика не форми правління, а політичного режиму (системи засобів і методів здійснення влади). У цьому випадку теократичний, а точніше релігійний політичний режим протиставляється світському (з визнанням принципу свободи совісті) та атеїстичному (із запереченням, а іноді й із заборонаю релігії [10]).

Якщо підставою вживання терміну «теократична республіка» є факт **посідання посади голови держави особою духовного сану**, то в цьому випадку можливі два його основних варіанти:

1). Чисто ситуативна, нормативно (у тому числі й законодавчо) не закріплена характеристика республіки, в якій президентом або іншим головою немонархічної держави у конкретний момент є особа духовного сану. Такий підхід веде до розмиття чітких політичних та юридичних понять, до довільного їх використання залежно від випадкового (з точки зору конституційних засад держави) збігу обставин.

2). Достатньо обґрунтоване вживання терміну «теократична республіка» до такої немонархічної держави, в якій верховна політична влада належить органу, що складається із вищого духовенства, а фактично головою держави (не обов'язково президентом) є лідер релігійної громади (голова офіційної церкви). При цьому реальний політико-правовий статус фактичного голови держави може бути або закріплений законодавчо, або існувати де-факто без належного правового оформлення. Не виключена можливість наявності поряд з цим вищим органом держави також і незалежної від нього посади президента республіки. Причому для посідання її може й не встановлюватись обов'язкова вимога належності до вищого духовенства, а лише висувається неодмінна вимога щирої прихильності до офіційної релігії.

Крім теократичної республіки, на підставі ознаки нормативного (не обов'язково законодавчого) закріплення вищої політичної влади в країні та (або) посади фактичного чи формального голови держави за представниками певного корпоративного прошарку (конкретної професії або стану) можна також виділяти партократичні республіки та республіки з інституціоналізованою керівною роллю збройних сил і їх командування.

Про існування **партократичної республіки** є всі підстави говорити у таких випадках:

1. Якщо в офіційному порядку встановлюється хоча б одне із положень, аналогічне тим, що зазначені нижче:

а) надання органам правлячої партії (єдиної в країні, або яка закріпила за собою особливий статус) повноважень установчої та (або) законодавчої влади в державі;

б) автоматичне закріплення посади голови держави за лідером правлячої партії;

в) надання права бути обраним у парламент та (або) займати вищі посади в державному апараті лише членам правлячої партії;

г) заборона діяльності всіх інших партій (крім правлячої) у збройних силах, поліції, органах державної безпеки тощо.

2. Якщо фактично головні повноваження з управління країною зосереджено в руках лідера (лідерів) правлячої партії, незалежно від того, хто офіційно займає посаду голови держави.

Республіка з інституціоналізованою керівною роллю збройних сил та (або) їх командування існує у тому випадку, коли, по-перше, офіційно встановлюється, що головою держави є командуючий збройними силами, чи будь-який військовий, чия кандидатура схвалено командуванням збройних сил; або, по-друге, існує надзвичайний орган державної влади, який складається із військових, і який контролює діяльність інших вищих органів держави.

Узагальнюючи досить широку державно-правову практику функціонування різних **надзвичайних органів влади**, слід зазначити, що такими мо-

жуть бути: 1) конституційний орган (хоча й не передбачений основним законом, але такий, що з урахуванням обставин не суперечить йому), який створюється або вводиться в дію у кризових ситуаціях з метою концентрації зусиль усіх структур держави та суспільства; 2) революційна рада або рада (комітет) національного порятунку (відродження); 3) військова рада, або інший аналогічний орган, який створюється командуванням збройних сил або воєнізованих формувань; 4) революційний уряд; 5) одноособовий голова держави, який зайняв свою посаду в результаті узурпації влади (тобто її захоплення в результаті дій, незаконних з точки зору права, що діяло на той час); 6) конституційний голова держави або будь-який інший конституційний орган держави (наприклад, установчі збори або парламент), який перевищив свої повноваження і з порушенням конституції скасував інші вищі органи держави або обмежив їх діяльність; 7) керівні органи правлячої партії або масового політичного руху; 8) керівництво профспілок і подібних до них організацій (наприклад, студентського або кооперативного руху); 9) вищі органи об'єднання підприємців або панівної в економіці країни господарчої організації (зокрема, транснаціональної корпорації); 10) рада вищого духовенства; 11) рада вождів племен; 12) офіційні або неофіційні (але у той же час такі, що мають реальну владу) представники іноземної держави (чи декількох держав) або міжнародної організації (за умов обмеження політичного суверенітету країни).

У деяких випадках існує не один, а декілька надзвичайних органів влади. Причому, іноді вони активно протидіють один одному.

Оцінка надзвичайного органу влади як конституційного або неконституційного може ґрунтуватися на положеннях різних основних законів: а) такого, що діяв напередодні створення надзвичайного органу або б) такого, що діє у цей час. При цьому слід враховувати, що існування неконституційного органу в одних випадках офіційно декларується, а в інших його наявність і діяльність переважно вважають за краще не афішувати.

Надзвичайний орган влади може формуватися із представників однієї або декількох партій, або на непартійних засадах.

За обставин збереження інститутів полікратії надзвичайний орган влади, здійснюючи певні координаційні та контрольні функції щодо інших вищих органів держави, не підміняє їх повністю. Водночас за екстремальних умов, що вимагають максимальної концентрації державної влади, тобто введення автократії, надзвичайний орган іноді може тимчасово зосереджувати у своїх руках практично всі види влади – установчу, законодавчу, виконавчу, судову, контрольну (у тому числі екзаменаційну, прокурорську, слідчу), військову, ідеологічну, економічну, регіональну і місцеву. За будь-яких обставин (незалежно від моральних якостей політичного керівництва країни, від рівня їх гуманітарних знань і ступеню практичного оволодіння технологіями соціального управління) така концентрація влади приховує в собі реальну загрозу

тоталітарного переродження держави й тому як вимушений захід (наприклад, викликаний громадянською війною, іноземною інтервенцією, стихійними лихами, розрухою) вона має бути вкрай обмеженою у часі.

Підсумовуючи вищесказане, необхідно зазначити, що при комплексному аналізі форм правління найбільш продуктивним є використання різних теоретичних підходів, які доповнюють один одного. Не слід обмежуватись лише вживанням традиційної схеми – виділенням двох основних форм – монархії та республіки з подальшим зазначенням наявності певних різновидів кожної з них.

Позитивні результати дає аналіз форм правління на підставі протиставлення автократії й полікратії, які розглядаються стосовно цієї проблематики як базові державознавчі поняття.

У рамках традиційного державознавчого підходу до форм правління, який оперує насамперед поняттями «монархія» і «республіка», для створення класифікацій, що мають певну цінність пізнавального і описового характеру, можуть бути використані різноманітні критерії.

Як у монархіях, так і в республіках формальний і реальний голови держави можуть не співпадати, в результаті чого офіційно існуюча монархія іноді фактично перетворюється в республіку або навпаки – держава, що за конституцією називається республікою, набуває визначальних ознак, які є характерними для монархії.

Неможна повністю відмежувати проблематику форм правління від проблематики політичних режимів.

Різнманіття форм правління визначається впливом великої кількості чинників як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру.

Перед вітчизняним державознавством гостро стоїть завдання вдосконалення вживаного понятійного апарату, зокрема, й завдання оновлення і творчого розвитку системи понять, які стосуються проблематики форм правління. Простим (а тим більше некритичним) запозиченням термінів та визначень із сучасних іноземних джерел в жодному разі не можна обмежуватись.

§ 1. Поняття форми державного устрою та головні теоретичні підходи до її аналізу

Під **формою державного устрою** розуміють «внутрішній поділ держави на ті чи інші частини, правове положення цих частин, співвідношення між центральною державною владою та владами в окремих частинах держави»⁴⁸. Якщо форма правління розкриває горизонтальну структуру влади в державі на її вищому рівні, то форма державного устрою – її вертикальну структуру, тобто взаємодію влад на: а) загальнонаціональному (загальнодержавному, вищому; центральному); б) регіональному; в) місцевому (локальному) рівнях.

Традиційно у вітчизняній політологічній та юридичній літературі серед головних форм державного устрою розрізняються: 1) унітарні держави; 2) федерації та 3) конфедерації. Така класифікація базується на виокремленні трьох «чистих» форм за критерієм ступеню автономії регіонів та регіональних органів влади стосовно загальнодержавного центру.

Беручи до уваги статус не лише регіональних, але й місцевих територіальних одиниць та їхніх органів влади, доцільно також ввести класифікацію форм державного устрою на: 1) **централізовані** та 2) **децентралізовані (слабо централізовані)**. При цьому останній підхід передбачає аналіз двох рівнів взаємодії державних структур: а) виявлення характеру взаємозв'язків між центральними (загальнодержавними) та регіональними органами; б) визначення специфіки зв'язків між центральною, а також регіональною владою, з одного боку, і місцевою (локальною) владою, з іншого.

Проблематика першого рівня в головному вписується в рамки традиційного трактування форм державного устрою. Разом з тим тут слід внести деякі уточнення в поняття, які використовуються у вітчизняному державознавстві.

Аналізуючи проблематику другого рівня, необхідно розрізняти держави: 1) **з жорстко централізованою системою місцевого управління** та 2) **з широкою децентралізацією місцевого самоврядування**. Крім цих «чистих» форм, в політичній практиці різних країн знаходять втілення чимало перехідних форм, яким властиве активне функціонування механізмів місцевого самоврядування в одних сферах суспільного життя та одночасне включення низки важливих питань локального значення в сферу безпосереднього регулювання з центру.

Децентралізація у взаємовідносинах між центром та регіонами аж ніяк не завжди означає децентралізацію щодо місцевих органів влади. Нерідко регіони, які мають широку автономію, виступають у своїх зв'язках зі структурами локального ріння в ролі практично всевладного центру (хоча не загальнонаціонального, а лише регіонального масштабу).

⁴⁸ Теория государства и права / под ред. Н. Г. Александрова. – М. : Юридическая литература, 1974. – С. 72.

Форми державного устрою можна також розділити на такі, що характеризуються: а) **різноманітністю** (в межах конкретної держави) **моделей організації та функціонування місцевих та регіональних органів влади** та б) їх **уніфікацією (одноманітністю)**.

Перейдемо тепер до розгляду традиційної класифікації форм державного устрою та пов'язаних з нею теоретичних та практичних проблем.

§ 2. Унітарні, федеративні та конфедеративні держави

Унітарна держава – це форма централізованого державного устрою, за якої складові частини держави не мають ознак окремого державного утворення. Такій державі властиві:

1) чітка підпорядкованість органів складових частин держави центральним (вищим) органам;

2) відсутність сфери виключної компетенції у органів складових частин держави або можливість зміни обсягу чи скасування такої компетенції (якщо вона визнається) центральними органами без згоди на те органів складових частин держави;

3) відсутність у органів складових частин держави права видавати закони, видання ними лише підзаконних актів.

Федерація – це форма децентралізованого державного устрою, за якої ознаки державного утворення притаманні як державі в цілому, так і її складовим частинам, що вважаються суб'єктами федерації, а вищі органи як держави в цілому, так і суб'єктів федерації мають широку сферу власної виключної компетенції. При цьому найголовнішими **характеристиками держави в цілому** є:

1) наявність власних вищих органів, які не є похідними від вищих органів суб'єктів федерації;

2) широкі владні повноваження загальнофедеральних органів, наявність у взаємовідносинах вищих органів федерації з відповідними органами її суб'єктів широкого кола як субординаційних, так і координаційних зв'язків;

3) встановлення загальнофедеральними законодавчими органами загальних принципів права для всієї федерації та видання законів, регулюючих відносини, що входять у сферу компетенції федеральних органів;

4) безпосереднє введення в дію на території всієї федерації правових актів, які видаються загальнофедеральними органами в межах їх компетенції.

До головних **ознак суб'єктів федерації** належать:

1) наявність власних вищих органів, які мають певну сферу виключної компетенції, обсяг якої не може бути звуженим без згоди самих суб'єктів федерації;

2) існування у взаємовідносинах з вищими органами федерації як численних субординаційних, так і широких координаційних зв'язків;

3) чітко визначене та конституційно закріплене представництво у вищих загальнофедеральних органах;

4) наявність власної правової системи, що також передбачає право видавати закони в межах власної компетенції та відповідно із загальними принципами права, закріпленими у загальнофедеральному законодавстві.

Конфедерація – це форма слабо централізованого державного устрою, за якої ознаки державного утворення мають як держава в цілому, так і її складові частини, які визнаються суб'єктами конфедерації, але сфера компетенції центральних органів дуже обмежена, основні владні повноваження належать вищим органам суб'єктів конфедерації. При цьому **головними ознаками держави в цілому** є:

1) формування вищих загальнодержавних органів на базі чітко визначеного представництва від органів суб'єктів конфедерації, тобто похідний характер центральних органів;

2) обмеженість владних повноважень центральних органів, наявність переважно координаційних, а не субординаційних зв'язків між вищими органами конфедерації та її суб'єктів;

3) принцип консенсусу (одностайності представників усіх суб'єктів конфедерації) у діяльності вищих органів конфедерації;

4) наявність спеціальної процедури введення в дію правових актів органів конфедерації через чітке та юридично значуще вираження своєї волі відповідними компетентними органами суб'єктів конфедерації.

Необхідно зауважити, що результатом застосування принципу консенсусу та наявності спеціальної процедури введення в дію правових актів органів конфедерації нерідко є відсутність у конфедераціях розгалуженої єдиної системи загальних принципів права, єдиної системи законодавства та єдиного режиму правового регулювання.

До головних **характеристик суб'єктів конфедерації** належать:

1) наявність власних вищих державних органів, які безпосередньо не підпорядковані вищим органам конфедерації;

2) повне переважання у взаємовідносинах вищих органів конфедерації та її суб'єктів координаційних зв'язків, слабкий ступінь розвитку субординаційних зв'язків;

3) чітко визначене та конституційно закріплене представництво у вищих органах конфедерації;

4) наявність власної правової системи, основні принципи, зміст та структура якої можуть суттєво відрізнитись від правових систем інших суб'єктів тієї ж самої конфедерації.

Крім зазначених вище «чистих» форм державного устрою, існують також **змішані та перехідні форми**, яким властиві риси декількох головних «чистих» форм. Так, наприклад, у межах унітарних держав нерідко є **автономні державні або квазідержавні утворення** (на відміну від суто адміністративно-територіальних автономних одиниць). Саме такий статус Криму де-факто виник в Україні в 1992–1995 роках в результаті «війни законів» між загальнонаціональними (загальноукраїнськими) та регіональними (кримськими) органами влади. Росія на базі всіх радянських конституцій також мала риси змішаної форми державного устрою – частково федеративної (наявність автономних республік, областей, округів), частково – унітарної (відсутність конституційного договору між суб'єктами федерації, відсутність адміністративно-територіальної автономії у суто російських регіонів – у кожного з них та в усіх в цілому). У зв'язку з цим слід враховувати особливості такої змішаної (або перехідної) форми державного устрою, за якої деяким з головних складових частин держави властиві права автономії, а адміністративно-територіальні одиниці на решті території держави (як правило, більшій за своїм розміром та з більшим населенням) таких прав не мають.

Автономні адміністративно-територіальні одиниці, які створюються в деяких унітарних державах для вирішення національного питання або проблеми культурно-регіонального та регіонально-економічного характеру, можуть (в межах тієї ж самої країни) суттєво відрізнятися одна від одної за своїм юридичним та фактичним статусом.

По-перше, вони можуть мати риси зазначених вище державних утворень, зокрема, виключну компетенцію своїх вищих органів, право видавати власні закони, чітко визначене представництво у вищих загальнодержавних органах влади. По-друге, з урахуванням національного складу населення можуть створюватися автономні адміністративно-територіальні одиниці, в яких обсяг повноважень державних органів практично такий самий, як і у звичайних (не національних) адміністративно-територіальних одиницях. Територія цих автономних утворень і компетенція їх органів можуть змінюватись вищими органами держави без згоди на те органів відповідної автономної частини держави. Специфіка правового статусу таких адміністративно-територіальних одиниць у порівнянні з іншими складовими частинами держави полягає головним чином у забезпеченні можливості з урахуванням місцевих умов розв'язувати питання культури, а також у застосуванні певної національної мови як офіційної в роботі державних органів, що діють на цій території.

По-третє, іноді існують спеціальні економічні, екологічні, воєнні та інші (наприклад, демілітаризовані) зони. Юридичними та політичними підставами для створення таких спеціальних зон (територій), як і національно-адміністративних одиниць є власні законодавчі акти конкретної держави, а також (в деяких випадках) і міжнародні – двосторонні чи багатосторонні – угоди.

Розглядаючи історичне підґрунтя унітарних держав, треба наголосити, що така форма державного устрою може: а) зберігатись за традицією (як в однаціональних, так і в багатонаціональних країнах); б) створюватись замість федерації або конфедерації в однаціональних країнах; в) встановлюватись при об'єднанні двох або кількох держав, що близькі за своїм національним складом; г) створюватись в країнах зі складною етнічною структурою населення з метою забезпечення національної консолідації (формування єдиної політичної, а не етнічної нації) та протидії сепаратистським або іредентистським зазіханням окремих етнічних та інших груп тощо.

Ряду держав властива така змішана або перехідна форма державного устрою, яка поєднує в собі риси як федерації, так і конфедерації. В таких державах суб'єкти федерації мають, наприклад, право вільного виходу зі складу федерації або право накладати вето на рішення загальнодержавних (федеральних) органів тощо. Іноді певні держави набувають «матрьошкоподібної» вертикальної структури організації влади: на одній частині території країни діють принципи унітарної держави, на другій – федеративної, на третій – конфедеративної. Так, зокрема, у період розпаду СРСР фактично почали виникати конфедеративні структури – спершу у відносинах Естонії з рештою території СРСР, а потім – після проголошення суверенітету Росії та серпневих подій 1991 року і до останніх днів існування Радянського Союзу – на всій території СРСР. Відносини сучасної Росії з Татарстаном та Індійського Союзу зі штатом Джамму і Кашмір багато в чому характеризуються конфедеративними, а не федеративними принципами.

Аналіз історичного підґрунтя федеративної форми державного устрою дає підстави для висновку, що федерації можуть: а) зберігатись за традицією (в тому числі й в однаціональних країнах); б) створюватись (безпосередньо або після попереднього етапу існування конфедерації) в результаті об'єднання двох або кількох держав; в) створюватись для розв'язання національного питання в країнах з розвиненими націями (тобто такими націями, яким властивий високий рівень національної самосвідомості).

Суттєві особливості притаманні таким різновидам федерацій: 1) створеним з урахуванням або без урахування національного складу населення; 2) з рівними правами усіх суб'єктів федерації або з наявністю у деяких суб'єктів федерації більш широких прав у порівнянні з іншими її суб'єктами; 3) з рівним або нерівним представництвом суб'єктів федерації у вищих органах влади; 4) з єдиною (одноманітною) системою державних органів на всій території країни або з суттєвими відмінностями в цій системі на території окремих суб'єктів федерації, зокрема, з асиметрією системи державних органів у складових частинах федерації, тобто з відсутністю у тих чи інших суб'єктів федерації власних дер-

жавних органів, які б були відмінні від загальнодержавних органів⁴⁹; 5) з наявністю або відсутністю у суб'єктів федерації права на сепаратію (вільний вихід з її складу) тощо.

Дуже важливим як в практичному, так і в теоретичному аспекті є питання про співвідношення компетенції вищих органів федерації та її суб'єктів. При цьому визначення ступеню централізації федерації й, відповідно, ступеню автономії у суб'єктів потребує з'ясування: 1) обсягу безпосередньо закріплених в конституційному праві державно-владних повноважень органів федерації та її суб'єктів; 2) кому належить «залишкова» компетенція – органам федерації чи її суб'єктам; 3) відповідності конституційних положень політичній практиці, тобто реальності чи декларативності норм, що визначають сферу автономії суб'єктів федерації; 4) наявності у механізмі політичної влади (конституційно закріпленому чи не закріпленому, але існуючому де-факто) елементів, які при реалізації конституційних положень вносять суттєві зміни у співвідношення компетенції органів федерації та її суб'єктів.

Базуючись на історичному досвіді існування конфедерацій, а також на змісті проектів їх створення, можуть бути виділені два головних різновиди конфедерацій: а) такі, що об'єднують лише соціально однотипні держави; б) такі, що включають у свій склад держави різних (за своєю соціальною природою) типів.

Конфедерації як результат об'єднання декількох держав, як правило, являють собою: а) перший крок на шляху до досягнення (або відновлення) своєї державної єдності тією чи іншою країною (нацією або низкою націй) або б) віддзеркалення у специфічних політико-правових формах процесу поглиблення інтеграційних процесів у певному регіоні світу або серед держав, які хоча і не належать до одного географічного регіону, але мають тісні політичні, економічні та культурні зв'язки. У разі розпаду унітарної або федеративної держави конфедерація може бути однією з форм часткового збереження традиційних зв'язків між відповідними державними утвореннями.

У конфедераціях, які складаються з однотипних за своєю соціальною природою частин, при суттєвих відмінностях у політико-правових інститутах її суб'єктів можливим є існування єдиної спільної армії, однієї правлячої партії (чи правлячих партій, що стоять на єдиній політичній платформі) тощо. Такі спільні елементи механізму держави та політичної системи здатні відігравати роль міцного об'єднуючого стрижня всієї структури конфедерації.

Не слід вважати конфедерацію нестійкою формою державного устрою. Історичний досвід різних епох свідчить, що конфедерації можуть існувати протягом дуже довгого часу. Нестійкою є не конкретна головна форма дер-

⁴⁹ Див.: Государство социалистической ориентации. – М. : Гл. ред. вост. л-ры изд-ва «Наука», 1975. – С. 133.

жавного устрою сама по собі, а та, для збереження якої немає необхідних внутрішніх та зовнішніх умов. Будь-яка форма держави у певній країні може з самого початку бути нестійкою або стати такою у зв'язку зі зміною обставин та, навпаки, – може бути або стати стійкою.

Цілком можливо, що позитивний потенціал конфедеративної форми державного устрою ще далеко не вичерпаний і вона буде використовуватися (не виключено, що й досить широко) як одна з політико-правових форм закріплення та стимулювання міжнародних інтеграційних процесів. Так, наприклад, невдалий досвід утворення (у 80-х роках XX століття) Сенегалом та Гамбією конфедерації Сенегамбія не дає підстав до негативної загальної оцінки цієї форми державного устрою та песимістичного ставлення до її перспектив. Розвиток відносин між деякими з країн, що раніше входили до складу СРСР, свідчить про певні тенденції до виникнення конфедеративних структур. Аналіз політичних процесів у Західній Європі також приводить до висновку про створення там деяких конфедеративних і навіть федеративних за своєю природою наддержавних інститутів влади та систем правових норм.

Для з'ясування можливостей створення конфедерацій, які складаються з різнотипних суб'єктів, стосовно кожного конкретного випадку повинна бути проведена значна дослідницька робота. Зокрема, потрібно визначити: 1) цілі, що переслідують ті чи інші політичні сили, які висувають або підтримують програму створення таких конфедерацій; 2) соціальну природу політико-правових інститутів, що передбачається створити при формуванні конфедерації; 3) багатоваріантні перспективи зміни соціальної природи конфедерації та її суб'єктів, а також еволюції форми державного устрою; 4) фактори, від впливу яких буде залежати певний варіант розвитку конфедерації та її складових частин. Лише на цій базі можна зробити достатньо обґрунтований висновок про доцільність та необхідні умови створення таких конфедерацій.

Оцінюючи ефективність та доцільність існування в конкретній країні (за певних умов часу та місця) тієї чи іншої форми державного устрою, слід визначити, яка форма державного устрою в цих обставинах найбільшою мірою сприяє досягненню таких найголовніших цілей: а) вирішенню національного (етнічного, мовного, релігійно-конфесійного тощо) питання; б) забезпеченню ефективної роботи адміністративного апарату; в) розвитку економічних зв'язків всередині країни; г) успішному захисту державою своїх інтересів на міжнародній арені. При цьому, безумовно, кожна із форм державного устрою може існувати як в однонаціональній (моноетнічній), так і в багатонаціональній (поліетнічній) країні. Програми зміни форми державного устрою повинні брати до уваги цілу низку факторів, серед яких і такі: а) межі економічних регіонів; б) межі історичних областей (країв); в) особливості культурно-етнічного (національного, мовного, релігійного тощо) складу населення; г) наяв-

ність загрози сепаратистських та іредентистських рухів; д) специфіка попередніх моделей адміністративно-територіального устрою.

§ 3. Імперії та співдружності держав

До числа форм державного устрою слід також віднести імперії та певний тип співдружностей (союзів) держав, якому притаманні деякі риси власної державності, не похідної безпосередньо від нинішньої державності членів співдружності.

Імперія – це державне утворення, яке включає в себе нерівноправні за своїм політико-правовим статусом складові частини: а) метрополію – привілейований центр та б) колоніальну периферію, що залежить від центру і, як правило, експлуатується ним.

Історія дає приклади багатьох різновидів імперій. Одна з їх можливих класифікацій передбачає виокремлення: 1) **жорстко централізованих імперій**, які застосовують здебільшого методи прямого управління периферійними регіонами з центру; 2) **децентралізованих** – в яких широко використовуються методи непрямого (посереднього) управління, пов'язані з активним включенням у механізми влади, котрі діють на території залежної периферії, політичних структур, що представляють місцеве населення (при цьому такі структури не обов'язково створюються на базі демократичних принципів установчої влади).

Існують імперії: 1) з **монархічною** та 2) з **республіканською формою правління**.

Виходячи зі специфіки діючого інституту громадянства (підданства), розрізняють імперії: 1) **що визнають принцип юридичної рівності всіх громадян (підданих)**; 2) **які вводять відмінний правовий статус для різних категорій громадян (підданих)**.

Залежно від системно-структурних характеристик метрополії слід розрізнити такі два види імперій: 1) в яких **метрополія представлена як особливими інститутами влади**, котрі зосереджують в своїх руках головні функції державного управління, **так і певною значною за розмірами територією з привілейованим (стосовно інших регіонів імперії) правовим та фактичним статусом**; 2) в яких **метрополія по суті має лише інституційно-владний компонент, а особливий територіальний компонент у неї практично відсутній**, тобто немає політично привілейованих регіонів і всі складові частини імперії відносно рівною мірою є джерелом ресурсів для забезпечення функціонування владних структур центра.

Аналізуючи **співдружності** або **союзи держав**, необхідно зауважити, що вони можуть набувати деяких рис державного утворення в таких випадках:

1. Коли створюється достатньо розгалужена багаторівнева система міждержавних, а фактично наддержавних органів, які самостійно проводять політику у сферах, що державами-суб'єктами співдружності (союзу) віднесені до їх компетенції.

2. Коли навіть за відсутності розгалуженої системи міждержавних та наддержавних органів (наприклад, посади голови співдружності, постійних координаційних комітетів та комісій, спільних військових сил тощо) за громадянами кожного з суб'єктів співдружності (союзу), котрі мешкають на території іншого суб'єкту цієї співдружності (цього союзу), визнається національний правовий статус (тобто статус повністю аналогічний тому, що властивий громадянам країни, в якій вони перебувають). Причому, це стосується не лише особистих, громадянських, культурних та економічних прав, але також і прав політичних (включаючи й право на участь в установчому процесі) в тому їх обсязі, в якому цими правами наділяються натуралізовані громадяни, тобто особи, котрі не мали при їхньому народженні громадянства цієї країни, а здобули його лише пізніше.

Отже, деякі співдружності держав виникають на базі юридичного визнання тісного взаємозв'язку між електоратом (виборчим корпусом) кожної з держав (в умовах полікратії електорат є вищим органом установчої влади). Громадяни цієї держави, мешкаючи на території іншої держави, що входить до складу їх спільної співдружності, можуть при додержанні певних умов (навіть якщо вони і не є водночас громадянами цієї другої держави) вільно брати участь у процесі формування вищих (а також регіональних та місцевих) органів державної влади в країні, в якій вони мешкають.

Крім того, слід враховувати, що співдружність, якій властива така риса як певна спільність (а точніше потенційна взаємодоповнюваність) електорату, може виникати не лише на базі багато- або двосторонніх угод, але й в результаті односторонніх юридичних актів, що приймаються тією чи іншою державою незалежно від того, чи є відповідні позитивні дії з боку держав-партнерів, чи немає. Такого типу асиметрична співдружність, наприклад, де-факто існувала до 1985 року (і певною мірою існує й до сьогодні) між Великобританією та Ірландською Республікою [11] на базі того, що Великобританія визнає за громадянами Ірландії, котрі є резидентами у Великобританії, право на участь у британському установчому процесі [12].

Таким чином, виокремлюючи різні типи співдружностей (союзів) держав, можна дійти висновку, що серед них можуть бути: а) **суто міждержавні союзи** (політичні, культурно-цивілізаційні, економічні тощо); б) **міждержавні союзи, що набувають наддержавних політико-правових структур і елементів власної** (не похідної від суб'єктів співдружності) **державності**, зокрема, прого-

лошують власну «державну» (точніше державотворчу) ідею, тобто тим самим стають одним з різновидів децентралізованих форм державного устрою.

Це ж саме стосується й різних типів конфедерацій, деякі з яких є різновидами децентралізованих форм державного устрою (вони були проаналізовані вище), а інші являють собою різновиди міждержавних союзів, які не можуть оцінюватися як специфічна форма державного устрою, а лише як міждержавний союз, що не має ознак власної державності, хоча його творці й застосовують цей термін («конфедерація») для офіційного найменування міждержавного союзу, або принаймні певні дослідники використовують цей термін для позначення сутності та наукової інтерпретації природи міждержавних структур, створюваних на базі такого союзу.

Складні та неоднозначні за своїм змістом події, що відбуваються нині в різних регіонах світу, пов'язані, з одного боку, з розпадом низки держав, а з іншого, – з посиленням інтеграційних процесів у міжнародних відносинах (в тому числі – об'єднанням деяких країн), безумовно, внесуть чимало нового як в загальнотеоретичну постановку проблем форм державного устрою, так і в практичне використання накопиченого досвіду у творчому процесі демократизації та гуманізації суспільства.

§ 1. Поняття політичного режиму

Починаючи розгляд проблематики різноманітності політичних режимів та специфіки політичного режиму будь-якої країни, політолог має з'ясувати, які поняття він буде використовувати і який зміст буде в них вкладати. При цьому, насамперед, треба визначити: 1) що являє собою саме політичний режим (на відміну від режиму неpolітичного); 2) які бувають види політичних режимів; 3) які політичні режими існували, є зараз та можуть виникнути в певних країнах за конкретних умов часу і місця (якщо ми орієнтуємося не на абстрактно-універсальні схеми, а на науково обґрунтовані теоретичні конструкції).

Не зупиняючись детально на визначенні терміну «режим» (його ми можемо розуміти як «особливості функціонування»), почнемо аналіз проблем політичних режимів з конкретизації **поняття суто політичного**.

У вітчизняній політології (та у вітчизняному суспільному житті) політичним прийнято називати все, що має відношення до боротьби за владу (за її завоювання, утримання, розподіл), точніше – все те, що стосується суспільно значущого впливу на владу. При такому підході з повною впевненістю можна говорити: так, в нашій країні існує і завжди була політика, є політичне життя, відбувалася і відбувається зміна певних політичних режимів.

В межах класичного марксистського та марксистсько-ленінського методологічного підходу, як правило, дається уточнення, що політика існує лише у класово стратифікованих (не просто соціально ранжированих) суспільствах і, відповідно, не може існувати у первіснообщинних та розвинутих комуністичних суспільствах.

Разом з тим є й інші теоретичні підходи, пов'язані з визначенням понять «політичного» і «політики». Зокрема, політичними можуть вважатися лише такі відносини управління (або самоуправління) у суспільстві, які базуються на певних культурних нормах – саме культурних, а не псевдокультурних і не антикультурних нормах, не на грубій силі. Такий підхід, по суті, застосовується, коли ми говоримо: «Треба вирішувати політичними методами», протиставляючи ці методи неpolітичним методам прямого насильства. У межах цієї системи координат війна, наприклад, не є різновидом політичної діяльності, хоча ця (неполітична) діяльність безпосередньо пов'язана з боротьбою за владу.

При такому підході держави, що встановлюють режим перманентної громадянської війни з усім народом, або з «ворогами народу» – класово, релігійно або національно «ворожими» та просто «несвідомими» верствами на-

селення, розглядаються як відверто неполітичні. В таких випадках на базі застосування цього підходу може йтися не про політичний режим, а про певний неполітичний режим управління суспільством.

Ще один з можливих теоретичних підходів (який в своїй основі близький до другого з вищезазначених, але встановлює більш детальні критерії культурності), полягає в тому, що вважає за можливе існування політики лише там:

1) де основні суспільні сили визнають плюралізм інтересів, поглядів та суспільних структур за нормальне явище, відмовляються від претензії на знання абсолютної істини і на виключне право представляти усе суспільство в цілому, нав'язувати йому єдину модель соціально-економічного устрою та цивілізаційно-культурного простору;

2) де суспільні конфлікти розв'язуються через встановлення повноцінної інтелектуальної комунікації між сторонами конфлікту з притаманним цьому процесу з'ясуванням інтересів і позицій сторін, принципів мислення та існування опонентів і партнерів, а також конструюванням можливих моделей поведінки найважливіших суб'єктів суспільних відносин та визначенням наслідків реалізації таких моделей;

3) де теперішні інтереси (конкретних верств населення та суспільства в цілому) погоджуються з перспективними, стратегічними інтересами, а поточні проблеми розглядаються у зв'язку з досягненнями світової культури, з урахуванням досвіду всесвітньої історії та специфіки історичної пам'яті конкретного суспільства та його цивілізаційних характеристик.

Якщо використовувати ці критерії наявності у суспільних відносин політичного характеру, то доводиться констатувати, що у цілій низці країн такі ознаки відсутні, або в наявності є лише деякі з їх компонентів. Нерідко в тих чи інших країнах політики (тут цей термін застосовується в контексті лише першого з наведених вище теоретичних підходів) не чують і не хочуть почути один одного, не можуть побачити загальносуспільних і своїх спільних стратегічних, а не лише тактичних та вузькогрупових і егоїстичних інтересів сьогодення. Часто на суспільній арені тон задають сили, що претендують на виключне знання того, чого хоче народ і що народу «насправді» потрібно, на виключну «істинну» любов до своєї вітчизни, причому лише такої вітчизни, якою вони її собі уявляють, якою вони обов'язково жаждали б її бачити, незважаючи на те, що у інших суспільних сил може бути (і, як правило, існує) значною мірою відмінне уявлення про те, якою є і має бути батьківщина. Світові тенденції суспільного розвитку в багатьох випадках не аналізуються, або аналізуються однобічно, їм даються наївні чи зовсім неуцькі тлумачення. А «політична боротьба» зводиться передовсім до боротьби за місце у «коритах», до суперечок і зіткнень між різними кліками. Тут пригадується безліч прикладів функціонування традиційних латиноамериканських і африканських моделей як типово компрадорських, так і псевдореволюційних державних структур.

Таким чином, треба зазначити, що деякі різновиди «політики» можуть оцінюватися як відверто неполітичні за своєю сутністю. Тому «політичні режими», що існують в країнах, де в державному та соціальному управлінні домінують такого роду відносини, можуть характеризуватися як псевдополітичні (або неполітичні) режими управління суспільством. Таке управління в межах всієї країни іноді копіює принципи управління великою фабрикою, іноді принципи самоуправління у великій комунальній квартирі, або базується на якихось інших неполітичних нормах.

Повернемось, однак, до найбільш поширеного у вітчизняній суспільній науці розуміння політики і не будемо сперечатися з приводу визначення політичного режиму. Тобто обмежимося в цьому питанні рамками лише одного з можливих теоретичних підходів, тим більше, що зараз знову ж доведеться зіткнутися з новим проявом багатомірності понять, які ми використовуємо. Виходячи з цього і умовно (в цій роботі) ототожнюючи поняття політичного і державного режиму (тобто не розповсюджуючи перше з них на сферу функціонування політичної системи в цілому), можна коротко визначити **політичний режим** як систему способів і методів управління певним державно організованим суспільством, або як систему способів і методів взаємодії суспільства та органів політичної влади.

§ 2. Класифікація політичних режимів

Серед типологій політичних режимів найбільш поширеною в світовій політичній науці та традиційною для нашої вітчизняної політології є класифікація, яка полягає в протиставленні демократії різним недемократичним режимам. При цьому нерідко терміни, що застосовуються для характеристики недемократичних режимів (зокрема, такі терміни як «диктаторський», «авторитарний», «тоталітарний» режим), уживаються або як тотожні, або як такі, що означають різні ступені недемократичності (наприклад, іноді тоталітарний режим мислиться як найвищий ступень «авторитарної деградації» політичного режиму). Доцільніше, однак, діяти в інший спосіб і чітко визначати специфічні сфери політичного життя, яких стосується кожне з тих понять, що протиставляються демократичному режиму. Багато в чому ці сфери не співпадають і тому навряд чи справедливо говорити про певну градацію щодо «ступеню недемократичності» у змісті наявних у науковому обігу понять конкретних «чистих типів» політичних режимів.

При застосуванні методу протиставлення демократичного режиму недемократичним політичним режимам доцільно розрізняти два основних теоретичних підходи.

Перший з них передбачає: а) виділення «чистого типу» режиму політичної демократії через визначення його основних ознак; б) розгляд будь-яких

режимів, в яких відсутня хоча б одна з таких ознак, як режимів недемократичних, з подальшим аналізом різновидів недемократичних режимів.

В рамках цього підходу може бути запропоновано таке базове поняття **демократичного політичного режиму** – це режим, якому притаманні:

- 1) виборність найважливіших органів політичної влади (як державних, так і громадських);
- 2) вирішення найголовніших політичних проблем відповідно до волі більшості громадян;
- 3) забезпечення широкого кола особистих, громадянських та політичних прав і свобод;
- 4) юридична рівність громадян;
- 5) гарантії прав меншості та запобігання свавілля з боку більшості.

Другий підхід до визначення демократичних і недемократичних режимів полягає у виділенні декількох фокусів розгляду демократії при її одночасному протиставленні: а) авторитаризму; б) автократії; в) диктатурі; г) тоталітаризму; д) анархії, е) охлократії. При цьому можна запропонувати такі визначення різних політичних режимів.

Авторитарний політичний режим характеризується тим, що:

- 1) в діяльності органів політичної влади переважають методи командування, відвертого диктату;
- 2) з процесу прийняття та реалізації політичних рішень повністю або в основному виключається застосування методу пошуку компромісу, взаємного погодження (в ході обговорення) різних позицій;
- 3) органи політичної влади мають дискреційні повноваження, тобто право, виходячи з власного розуміння політичної доцільності, діяти на свій розсуд, в тому числі з порушенням норм закону;
- 4) виконавчі органи наділені широкими законодавчими повноваженнями;
- 5) обмежена або повністю відсутня сфера застосування принципу гласності у діяльності органів політичної влади;
- 6) обмежені громадянські, політичні та особисті права і свободи, а також юридичні гарантії їх забезпечення.

Причому слід зазначити, що необґрунтованою є оцінка авторитаризму як лише негативного явища. Треба розрізняти три основні види авторитаризму: а) реформаційний; б) стабілізаційний; в) виключно деструктивний.

Автократичному політичному режиму притаманні такі основні риси:

- 1) обмеженість кола осіб, що здійснюють вищу політичну владу, й, відповідно, відчуженість абсолютної більшості народу від процесу її здійснення;
- 2) існування єдиного центру реальної політичної влади.

Автократію також навряд чи слід оцінювати лише негативно. Програмно організовані соціальні спільноти з правлінням мудрих на благо більшості не-

рідко вводили і вводять у суспільне життя ті чи інші компоненти автократії. Приклади Сінгапуру та Кувейту стосовно цього є одними з найяскравіших.

Диктатура, виходячи з її класичного (давньоримського) розуміння, – це тимчасовий авторитарний режим, який вводиться на строк дії надзвичайних обставин для прийняття рішучих заходів, спрямованих на виведення країни зі стану кризи.

Тоталітарний політичний режим має такі ознаки:

1) жорсткий контроль політичної влади над усіма сферами життя суспільства в цілому і кожної особи окремо, перетворення людини у простий додаток до механізмів влади;

2) відсутність легальної опозиції;

3) наявність обов'язкової для всіх офіційної ідеології;

4) нетерпимість до політичного інакомислення;

5) антиінтелектуалізм у сфері гуманітарних знань, примітивізація політичної культури.

Доцільно зауважити, що всупереч тому, що стверджувалося низкою науковців, влада однієї легальної партії (при забороні діяльності всіх інших) не є обов'язковою ознакою тоталітаризму. В деяких країнах з такими режимами зовсім нема політичних партій, а в інших дозволяється діяльність кількох партій, які визнають провідну роль «партії-гегемона».

Анархічному політичному режиму притаманні:

1) ерозія або повне зруйнування найважливішої загальної ідеї єдиної держави та єдиної політичної системи;

2) взаємна конфронтація або навіть атомізація владних структур, відсутність ефективних форм координації їхніх дій;

3) втрата вищими органами політичної влади монополії на організоване застосування збройного насилля;

4) відсутність системи ефективного нормативного регулювання суспільних відносин, свавілля сильнішого або спритнішого, відсутність гарантій безпеки населення та представників органів політичної влади.

Охлократичний політичний режим характеризується:

1) некомпетентністю політичної влади, презирливим ставленням до знань і досвіду світової цивілізації, зокрема, постійними намаганнями неадекватними реальній ситуації простими засобами і дуже швидко розв'язувати складні проблеми суспільного життя, що потребують для свого вирішення довгої копіткої праці;

2) відсутністю у представників органів політичної влади реального почуття громадянської відповідальності перед народом своєї країни та світом;

3) апеляціями політичної влади за підтримкою до широких народних мас та рекрутуванням значної частини правлячої політичної еліти з середовища «соціальних низів» та «маргінальних верств» суспільства, представники яких

жадають швидкого підвищення свого індивідуального та групового соціального статусу та покращення свого матеріального рівня життя.

Виходячи з вищезазначеного, можна навести основні риси **демократичного політичного режиму**. Він являє собою систему таких принципів взаємовідносин політичної влади та суспільства:

1. В протилежність «чистому» авторитаризму він передбачає: а) наявність у громадян широкого кола прав і свобод та ефективність функціонування систем їх інституційних і нормативних гарантій; б) відсутність у органів політичної влади дискреційних повноважень (тобто практично нічим не обмеженої компетенції); в) гласність прийняття рішень органів політичної влади та доступність для всіх громадян суспільно значущої інформації; г) право виконавчих органів видавати лише підзаконні акти, а не закони; д) широке застосування методу вироблення політичного компромісу, ставлення органів політичної влади до факту існування політичної опозиції як до нормативного явища суспільного життя.

2. На відміну від автократії демократія характеризується: а) виборністю; б) періодичною змінюваністю; в) підзвітністю (в тому числі юридичною відповідальністю) вищих посадових осіб; г) юридичною рівністю громадян; д) гарантіями прав меншості та недопущенням сваволі більшості.

3. Демократичний режим передбачає лише наявність, але не введення в дію заздалегідь затвердженої та забезпеченої необхідними ресурсами моделі тимчасового диктаторського устрою та діяльності на випадок надзвичайних обставин.

4. Як протилежність тоталітаризму демократія – це: а) чітке визначення меж можливого втручання держави та різних колективів (корпорацій, громад тощо) у справи особи; б) визнання правомірності та цінності для суспільства плюралізму поглядів та дій, захист прав меншостей (як організованих, так і неорганізованих) на свою самобутність та на справляння впливу на соціальні процеси; в) ефективне функціонування механізму обмеження свавілля бюрократичного апарату політичної влади, запобігання поглинанню суспільства державою, партією, церквою або іншими організаціями, що претендують на монопольне знання істини, розуміння блага народу та на виключне пріоритетне право визначати долю суспільства.

5. На відміну від анархії демократії властиві: а) наявність ідеї єдиної (але в той же час і плюралістичної) політичної системи; б) існування певного порядку, законності, прогнозованості та цивілізованого характеру основних зразків поведінки громадян, державних органів та легальних організацій; в) монополія держави на організоване застосування збройного насилля.

6. Як протилежність охлократії демократичний політичний режим передбачає: а) компетентність, високий професійний рівень посадових осіб (особливо вищих), їхню порядність, дисциплінованість, готовність до безкорисливих дій на благо всього суспільства; б) переважання у суспільстві почут-

тя громадянської відповідальності його членів, тобто рішучості керуватися не лише особистими або груповими інтересами; в) здатність органів політичної влади до достатньо обґрунтованого виявлення насущних потреб розвитку суспільства, вироблення та проведення відповідної політики, яка включає в себе погодження інтересів різних соціальних груп.

«Чисті типи» політичних режимів в реальному житті зустрічаються не часто. Як правило, ми маємо справу з тими чи іншими різновидами «змішаних» режимів, особливо, якщо брати до уваги специфіку функціонування політичної влади не лише у центрі, але й в регіонах та в окремих локальних територіальних колективах. Так, наприклад, українська політична система, як система перехідного типу, у теперішній час має елементи всіх з вищезазначених політичних режимів – і демократичного, і авторитарного, і автократичного, і диктаторського, і тоталітарного, і анархічного, і охлократичного. Тут є як залишки минулого, так і набутки та складнощі сьогодення.

Результатом дуже специфічного поєднання в політичному житті цілої низки країн (зокрема, у пострадянських державах) елементів анархічного та охлократичного, а інколи також і автократичного політичного режиму є поява таких різновидів політичних режимів як: а) клептократія – влада крадіїв, що грабують своїх співвітчизників та за безцінь розпродають національні багатства, в умовах якої корупція державних чиновників та політиків стає одним з основних стрижнів життя суспільства, та б) геростратократія – влада марнославних осіб, що готові приносити в жертву найвищі цінності вітчизни (й навіть світу в цілому) заради задоволення свого ненаситного прагнення до самоутвердження будь-якою ціною.

Конкретне визначення характеру політичного режиму тієї чи іншої країни у певний період її розвитку (в тому числі й сучасної України) залежить від встановлення специфічного співвідношення у політичному житті цієї країни елементів основних «чистих типів» політичних режимів, які умовно виокремлюються в суто пізнавальних цілях і ознаки яких були наведені вище.

Розгляд типів та різновидів політичних режимів не слід обмежувати лише протиставленням демократичних та недемократичних режимів. Це лише одна з можливих систем координат.

До інших можливих систем координат можна віднести такі класифікації (типології) політичних режимів (їх критерії легко реконструюються з наведених нижче різновидів політичних режимів):

- 1) режими постійні та тимчасові;
- 2) режими нормального та надзвичайного функціонування;
- 3) конституційні та неконституційні;
- 4) режими функціонування правової держави, режими революційної законності та режими свавілля (відсутності законності);
- 5) світські, релігійні та атеїстичні;
- 6) безпартійні, одно-, двох- та багатопартійні;

7) цивільні та воєнні;

8) режими, що мають достатньо стабільну та надійну внутрішню опору, та такі, що потребують постійної підтримки ззовні;

9) режими, що спираються лише на національні (тобто не на іноземні) інститути влади та такі, що підтримуються за допомогою діючих на території цієї країни політичних інститутів, які представляють закордонні сили;

10) режими, які мають реальною постійною і активною сферою своєї діяльності увесь світ (планету в цілому), та такі, що у своїй діяльності фактично обмежені рамками своєї країни й мають лише окремі компоненти власної глобальної (загальнопланетної) системи забезпечення національних інтересів.

Узгоджене системне застосування низки наведених вище та інших типологій політичних режимів дає можливість більш детально аналізувати політичні структури та процеси конкретних країн, в тому числі й України.

Крім того, слід зазначити, що досить продуктивними є відмова від досі панівного у вітчизняній суспільній науці трактування демократії як поняття, що стосується лише сфери політики, та сприйняття достатньо розробленої міжнародною соціал-демократією (та представниками деяких інших течій політичної думки) концепції розширення демократії з суто політичної сфери на області економіки та культури, на соціальну сферу, а також на міжнародні відносини.

Більш того, здається за доцільне відповідно до сучасних гуманістичних тенденцій глобалізувати поняття демократії за рахунок включення до її проблематики, по-перше, питання про урахування інтересів усіх поколінь – як, тих, що живуть нині, так і майбутніх, а також історичної пам'яті про минулі покоління, і, по-друге, – питання про більш глибоке усвідомлення суспільством (і, відповідно, про більш ефективне нормативне та інституційне закріплення) того факту, що неможна побудувати щасливе та справедливе життя для людей, ігноруючи долю інших живих істот на Землі, руйнуючи красу, різноманітність форм та неповторність Природи в цілому.

Розмежування основних значень поняття демократії (як сутності влади, що забезпечує демократизацію суспільства; як системи демократичних принципів установчого процесу та структурного оформлення вищих органів держави; як демократичного політичного режиму) та прийняття до уваги специфіки тих чи інших політичних ситуацій у конкретних країнах та регіонах дозволяє зробити висновок, що аж ніяк не завжди демократичний політичний режим буває здатен забезпечити здійснення реальної демократизації суспільного життя. І навпаки, формування стабільної та ефективно діючої політичної системи часто потребує введення у перехідний (до такої системи) період низки обмежень політичної демократії, тобто передбачає функціонування певних авторитарних або навіть автократичних інститутів влади.

Політична система, яка забезпечує всебічну демократизацію та гуманізацію суспільства, не може мати тоталітарний, анархічний або охлократичний політичний режим. Але за певних умов такій політичній системі можуть бути властиві деякі елементи цих режимів, що буває пов'язано з неможливістю у короткий термін позбавитися укорінених у суспільстві старих структур і моделей поведінки або з посиленням антидемократичних деформацій держави та інших суб'єктів політичної системи, які проголосили своєю метою здійснення радикальних соціально-економічних та політичних перетворень.

[1] Матеріал першого видання цієї роботи було затверджено редакційно-видавничою комісією Вченої Ради НаУКМА в 1995 р. як навчально-методичний посібник з курсу політології. Основний текст нинішнього другого (2012 р.) видання подано практично без змін порівняно з текстом його першого видання (Якушик В. М. Вступ до політології : навч. посіб. / В. М. Якушик. – К. : Видавничий дім «Academia», 1995. – Вип. 1. – 60 с.), лише внесено деякі необхідні редакторсько-коректорські правки. Навіть розташування тексту навчального матеріалу на кожній зі сторінок (с. 3–60) обох видань є повністю аналогічним, майже тотожним. А нинішні доповнення до тексту першого видання (1995 р.) або позначено курсивом, або (в основному) винесено у прикінцеві посилання.

[2] Тут важливо розрізнати два аспекти відповідних критеріїв типологізації держави. Вони можуть стосуватися: а) специфіки **гендерної реальності** (щодо цього поняття див.: Буличев І. І. О гендеристике (гендерологии) и её ключевых понятиях [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://credonew.ru/content/view/477/30/>) і б) **свідомо запроваджуваного вектору еволюції існуючої гендерної реальності**, точніше – особливостей здійснюваної **державою гендерної політики**. Про спробу запропонувати типологію політичних систем, виходячи з гендерних критеріїв, див.: Гаращенко С. В. Взаємозв'язок гендерної реальності суспільства та типу політичної системи / С. В. Гаращенко // Наукові записки. – К. : Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2010. – Т. 108 : Політичні науки. – С. 38–44.

[3] Особливості головних соціально-стративних джерел кадрового наповнення державного механізму слугують важливими критеріями низки інших (не вказаних в наведений в цій роботі комплексній класифікації) можливих типологізацій держави. Так, один з ідеологів німецького нацизму А. Розенберг, використовуючи приклади з історії стародавнього світу, говорить про такий **тип держави**, в умовах якого на керівні державні посади призначаються лише особи, що належать до певних етнічних груп, і при цьому з числа високопосадовців «абсолютно свідомо виключаються» представники інших етносів. (Див.: Розенберг А. Миф XX века. Оценка духовно-интеллектуальной борьбы фигур нашего времени. – Tallinn: Shildex, 1998. – С. 114). Ознаки протилежного – поліетнічного, мультикультурального типу держави – легко реконструюється. До речі, цим же праворадикальним теоретиком запропонована й інша типологія, в межах якої виокремлюються такі два типи держави: «чоловіча», в якій жінки можуть займати найвищі посади в державі лише «шляхом династичного наслідування», та «жіноча держава», в якій існує можливість «зайняти жінками посад міністрів, генералів, солдат». (Там само. – С. 365, 377).

[4] У першому виданні цієї роботи, опублікованому ще до прийняття нині діючої Конституції 1996 р., стосовно України було сказано: «Ця концепція... та-

кож знайшла відображення (у вигляді формулювання «демократична правова соціальна держава») у двох офіційних проектах Конституції України, підготовлених у 1992 та 1993 роках Комісією Верховної Ради України з розробки нової Конституції України. (Див.: Конституція України: Проект. – К. : Верховна Рада України, 1992. – С. 5; Конституція України: Проект. – К. : Верховна Рада України, 1993. – С. 5).

[5] Або влада безпосередньо Бога чи Богів. Тут прикладом може бути ідея Другого Пришестя Ісуса Христа і здійснення ним вищої влади на Землі, а також два варіанти концепції (та практики) правління «місцевих» богів: а) як у Стародавньому Єгипті, коли фараони вважалися живими (але смертними) богами, б) як набагато раніше за єгипетську цивілізацію в Шумері (у Месопотамії) містами-державами правили наділені надзвичайними здібностями (в тому числі й майже безсмертям) боги та/чи богині кожного з міст, про що детально розповідається у численних шумерських глиняних табличках, що збереглися до наших днів, і матеріали яких теоретично узагальнюються деякими з сучасних дослідників історії того періоду. (Див., наприклад: Ситчин З. Двенадцатая Планета / З. Ситчин. – М. : Изд-во «Эксмо», 2005. – С. 62–138, 429–431).

[6] Симптоматично, що проблематикою меритократії як форми держави зацікавилися українські юристи, бізнесмени та громадські діячі, що створили та в 2011 р. зареєстрували Меритократичну партію України – саме так, через «і», а не через «и» в документах цієї партії, нібито навмисно, не по-традиційному для української мови, пишеться цей термін – «меритократія». (Див.: Меритократична партія України. Партія позитивних змін [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://m-p-u.org/>; Програма «Меритократична Україна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://m-p-u.org/platforma>). За визначенням, що дається цією партією, «**меритократія** – це така система суспільних відносин, в якій людина оцінюється та отримує визнання виключно за особисті досягнення, а на владні посади обираються та призначаються виключно чесні та найкомпетентніші люди, незалежно від їхньої партійної належності, статків, зв'язків, релігійних переконань, етнічного чи соціального походження. За меритократії країною керують чесні, здібні, компетентні, працьовиті, досвідчені та відповідальні люди, а не «актори», неуки, шахраї та злочинці, яких обирають шляхом введення в оману, підкупу, залякування та інформаційного тероризування людей». (Меритократія – модель суспільства майбутнього [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://m-p-u.org/meritokratia>). При цьому активно пропагується меритократичний досвід сучасного Сінгапуру.

[7] До речі, може існувати й протилежний геронтократії (протилежний за критерієм віку, а не за обмежувальною соціально-політичною та юридичною сутністю) різновид аристократії, який іноді (наприклад, на базі досвіду правління М. Саакашвілі та його молодой команди в Грузії) називають «педократією» – «владою дітей». В цьому терміні, що скоріш за все не претендує на науковість, є не лише сарказм, але й визнання того факту, що в деяких державах

можуть бути чіткі, відкрито проголошені, іноді навіть законодавчо закріплені, або ж просто латентні, але при цьому жорстко втілювані в політиці держави вікові обмеження на зайняття не лише найвищих посад в державі (тоді це насамперед стосується проблематики форми правління), але й посад в державній (і муніципальній) службі взагалі (в такому випадку це характеризує політичний режим в цілому). Одним з виправдань введення такої форми аристократії є «необхідність» якнайскорішого запровадження нових стандартів в державному управлінні та зміни старих (не тільки й не стільки за віком, а насамперед за своєю психологією та політичною ідеологією) «зіпсованих попередньою владою» кадрів. При цьому можуть бути й посилання на те, що, мовляв, «нема тих 40 років, які Мойсей водив свій народ по пустелі, аби викоринити з його душі всі залишки рабства» і, отже, треба прискорювати процес «виховання нової державницької людини» й передачі влади «новим людям» (в сучасних умовах – «молодим демократам»). Цікавими є майже аналогічні промови перед молоддю Л. Д. Троцького в 20-х роках ХХ сторіччя, а також політичні вислови (зокрема, пов'язані з «дружною» критикою радянського керівництва), що на початку 60-х років лунали з вуст молодого керівництва кубинської революції. Однак природні процеси «старіння» аристократичної еліти й відповідні тенденції до поступового переродження «влади молоді» на нову геронтократію добре відомі не лише на досвіді СРСР.

[8] Проблема обмеження політичних прав певних груп і прошарків (суспільних страт) має ще й такий специфічний, часто суто латентний аспект – офіційно проголошені чи негласні норми стосовно обмеження реальних прав займати відповідальні державні посади або, навпаки, сприяння прихильникам тих чи інших моделей статевої (сексуальної) орієнтації, які авторитетно засуджуються в священних книгах провідних релігій сучасного світу. При цьому в Європі й Америці в межах постхристиянського світосприйняття, як правило, йдеться не про два гендери (дві соціальні статі), а про більшу їхню чисельність. З цього приводу дехто з критиків руху за права сексуальних меншин і відповідних постхристиянських політико-правових цінностей «об'єктивістські» висловлюється таким чином: «Європа чекає на нас п'ятистатевих». (Скворцов Д. В Евросоюзе нас ждут пятиполыми / Д. Скворцов // Еженедельник 2000. – № 20 (558). – 20–26 мая 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://2000.net.ua/2000/aspekty/amplituda/73622>).

А виходячи за межі звичайних політичних і громадянських вимог руху ЛГБТ, деякі сучасні «нетрадиціоналісти» відверто проголошують лозунги повної легалізації не лише гомосексуальності, а й педофільії. (Звісно, при цьому вони, зокрема, можуть посилатися на історичний досвід стародавньої Греції або на низький «віковий ценз» для офіційних шлюбних відносин серед багатьох сучасних «традиціоналістських» племен і народів Африки, Азії та Океанії). Симптоматичним фактом є створення й існування в сучасних надліберальніших Нідерландах партії під назвою «Милосердя, свобода і різноманітність»

(PNVD), головним програмним гаслом якої є легалізація педофільії (з 12 років), і до цього ж – для більшої вірогідності підтримки потенційним ліберально-популістським електоратом – ще додаються й лозунги права голосувати з 12 років і вільного доступу до наркотиків та безкоштовного проїзду залізничним транспортом. (Див.: Coughlan G. Dutch alarmed by paedophile group. 1 June 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://news.bbc.co.uk/2/hi/5038682.stm>; В Голландії зареєстрували партію педофілов. 2 июня 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://for-ua.com/world/2006/06/02/131711.html>; Безрутенко В. С какою Европой намерена интегрироваться Молдова? 26.03.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ava.md/society/010837-s-kakoi-evropoi-namerena-integrirovat-sya-moldova.html>).

Розширювальне трактування політичних ідей мультикультуралізму «дозволяє практично за будь-яким критерієм фіксувати якісь відмінності та створювати все нові групи інтересів, що охороняються», зокрема, захищати рівність прав певних груп (субкультур), що формуються на базі специфічних естетичних норм та кулінарних традицій, яким ці групи (субкультури) віддають перевагу. Це стосується, наприклад, вегетаріанців. (Див.: Крах мультикультуралізму: что дальше? Круглый стол «Вопросов национализма» // Вопросы национализма. – М., 2011. – № 8. – С. 26).

[9] Або, на що вже зверталася увага у примітці [5], офіційно визнається, що вища державна влада здійснюється безпосередньо Богом чи конкретними «місцевими» богами або богинями, схожими за своєю природою, наприклад, на олімпійських богів Стародавньої Греції.

[10] Про «нюанси» різновидів атеїстичних режимів чітко сказав Патріарх Кирил: «... ідеологія радянського суспільства мала не те що атеїстичну, тобто безбожну, а яскраво виражену богоборчу спрямованість». (Кирил, Патріарх Московський і всієї Русі. Свобода і відповідальність у пошуках гармонії. Права людини й гідність особи. – К.–О. : Пласке, 2011. – С. 55).

[11] В 1985 р. парламент Ірландії вніс зміни до законодавства про вибори і дозволив британським громадянам, що є резидентами в Ірландській Республіці, брати участь у виборах до нижньої палати парламенту (Доїл Ерен), а також, як і громадянам всіх інших країн ЄС, у місцевих виборах і виборах до Європарламенту, але при цьому не надав права брати участь у виборах президента Ірландії та у загальнодержавних ірландських референдумах.

[12] У першому виданні цієї роботи (1995 р.) далі коротко висловлювалася здогадка, яка, однак, не підтвердилася наступною політичною практикою: «Аналогічні у дечому (але не в усьому) тенденції спостерігаються у стратегічній лінії сучасної Росії (в умовах, «післябурбулісовської» та «післягайдарівської» адміністрації Б. Єльцина) щодо громадян колишнього СРСР, які є тепер громадянами інших держав (не Росії), що входять до складу Співдружності Незалежних Держав».

ВСТУП	3
Глава 1. ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТИПОЛОГІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ Й ДЕРЖАВИ	4
§ 1. Типології суспільного розвитку	4
§ 2. Типи держави	9
§ 3. Типології правової держави	14
Глава 2. ФОРМИ ПРАВЛІННЯ	28
§ 1. Поняття форми правління. Автократії та полікратії	28
§ 2. Проблеми розмежування форм правління на монархії та республіки . . .	30
§ 3. Основні різновиди монархій	34
§ 4. Найважливіші різновиди республік	36
Глава 3. ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ	42
§ 1. Поняття форми державного устрою та головні теоретичні підходи до її аналізу	42
§ 2. Унітарні, федеративні та конфедеративні держави	43
§ 3. Імперії та співдружності держав	49
Глава 4. ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ	52
§ 1. Поняття політичного режиму	52
§ 2. Класифікація політичних режимів	54
Примітки до видання 2012 р.	61

В. М. Якушик

Вступ до політології

Навчально-методичний посібник
для вивчення державознавчих тем курсу політології

2-ге видання, виправлене і доповнене

Шеф-редактор
В. С. Ковальський,
доктор юридичних наук, доцент

Юрінком Інтер — редакція
наукової та навчальної літератури

Відповідальна за випуск *Т. М. Виноградова*
Комп'ютерна верстка *С. Л. Караваєв*
Художнє оформлення *М. П. Черненко*

Підписано до друку 30.07.2012. Формат 60×90/16.
Папір офсетний № 1. Гарн. Times New Roman. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 4,25. Обл.-вид. арк. 4,2.
Тираж 500 прим. Зам. 12-486.

Оригінал-макет виготовлено комп'ютерним центром
ТОВ «Юрінком Інтер»
(свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 3954 від 13.01.2011)
04209, м. Київ-209, вул. Героїв Дніпра, 31-б

Віддруковано на ПАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»,
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.
Свідоцтво серія ДК № 4063 від 11.05.2011р.
Впроваджена система управління якістю
згідно з міжнародним стандартом DIN EN ISO 9001:2000